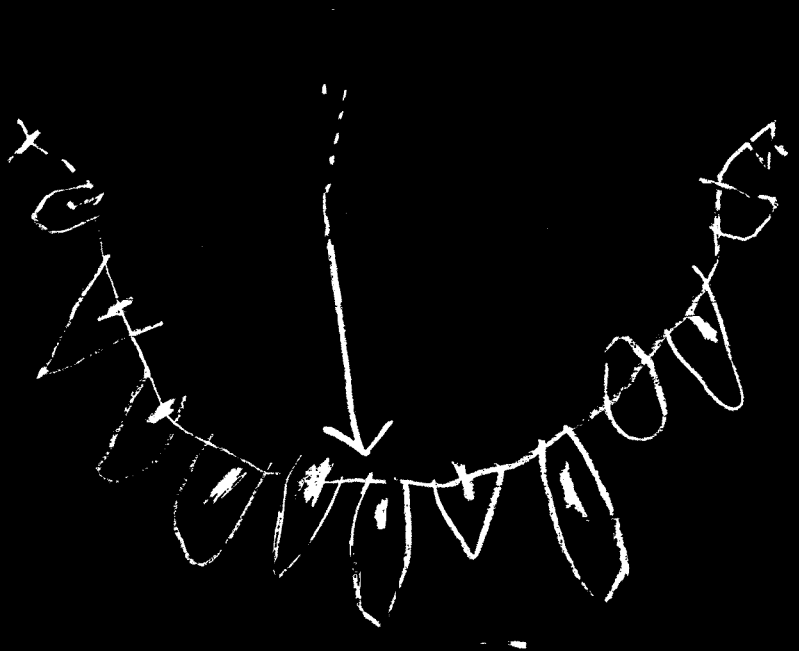
Utopistika

Senka Ciuha: Gladiatorka - ženska in borka
Cvetka Hedžet Tóth: Eksterna kozmična funkcija utopije

Virtus

Študije o ženskah so nastajale v največjem številu v času od konca 19. stoletja do začetka sedemdesetih let 20. stoletja. Ženske študije, nastale po drugi svetovni vojni, se od prejšnjih razlikujejo po svoji ideološki zaznamovanosti - povezanosti s sodobnim feminizmom. Večino razprav iz tega obdobja preveva naivnost s svojevrstnim feminizmom, naperjenim proti vsemu moškemu in predvsem gospodinjskemu. Gre za obdobje iskanja spolne enakopravnosti s stališča uporabnosti znanstvenih in psiholoških odkritij kipečega dvajsetega stoletja. Na eni strani industrializacija, na drugi strani psihoanaliza. Na eni strani politični pluralizem, na drugi strani ignoranca tako imenovane »demokracije«. Med ideološkimi nasprotji so ženske študije večkrat zašle v manifestne slepe ulice, za razliko od tistih študij, ki so se lotevale proučevanja ženske celovito: cikličnosti, razvoja, evolucijske zgodovine in preverjenega mita zgodovine. Vendar brez ovinkarjenja in s soočeno transparentnostjo političnega investiranja so potrebe »discipline« postale potrebe določenega političnega sloja akademske populacije. Ta programska odkritost, ki sovpada z odpiranjem novega prostora, dobiva svoje mesto tudi v najbolj konservativnih okoljih.

Senka Ciuha

Senka Ciuha

Gladiatorka Ženska in borka

Gladiatorka in njen prvi pojav

Začelo se je z
odkritjem skrivnostnega
rimskega groba v Londonu in
novo razlago za star artefakt.
Dve odkritji, ki pišeta novo
poglavje rimske in ženske
zgodovine - zgodbo
o gladiatorki.

Gre za obdobje prvega stoletja našega štetja, ko je London zasedla rimska oblast. Po rimskih običajih je bil v središču mesta ustoličen amfiteater, talilni lonec vseh ver, kultur in slojev cesarstva. Dom divjega spektakla, ki zabava legionarje in zadovoljuje množice, dom gladiatorjev.

Dva tisoč let po tem, ko so Rimljani zavzeli Britanijo, se v Londonskem muzeju razodeva nasilna zgodovina mesta. Leta 1996 so pri izkopavanju na ulici Great Dover Street odkrili skrivnosten grob. Na najdišču so odkopali trideset rimskih grobov. Arheologi pa so se hitro osredotočili na enega samega. Ta je bil poln artefaktov, ki so pričali o blagostanju pokojnika. Bil je eden najbogatejših grobov, najdenih v Veliki Britaniji. Kar pa je vzbujalo pozornost, je bil njegov položaj. Počival je med grobovi revežev. Na Great Dover Street je bilo obzidano pokopališče z mavzolejem, grob premožnega in vpliv-

nega člana rimske družbe pa je ležal izven obzidja. Zakaj se je ta premožni obred odvijal ravno tam?

Ne da bi pošteno tuhtali, pridemo do zamisli, da je bila oseba izobčena iz družbe. Med izobčenci rimske družbe pa so bili sužnji, zločinci in prostitutke. Vsi ti bi bili izgnani na rob rimskega pokopališča in nikomur od njih ne bi priredili obrednega pogreba. Le ena izjemna socialna skupina je zmogla premagati družbeno zaznamovanost in se po volji premikati med sicer togimi sloji razrednega sistema - *gladiatorji.*

Gladiatorji so bili najprej sužnji in vojni ujetniki, ki so jih prisilili v boj do smrti ob obrednem sežigu umrlih bogatašev. Lahko pa so se poplemenitili, če so, soočeni s smrtjo, izkazali pogum. Potem jim je bilo dovoljeno voditi aristokrata skozi podzemlje, katerega vhod je bil amfiteater. V zabavo številnega ljudstva se je gladiatorjem rogal človek, oblečen v Merkurja, rimskega sla bogov, ki pohaja po onstranstvu. Po koncu predstave je Merkur demonstrativno ubil smrtno ranjene. Enako vlogo je nekoč igral Anubis, egipčanski bog s šakaljo glavo, čuvaj vrat v podzemlje.

Tri svetilke s podobo Anubisa in eno s podobo padlega gladiatorja so našli v grobu na Dover Streetu. To je bil prvi dokaz, ki je pokopano osebo povezal z gladiatorji. Najdeni drobci kosti so bili zagotovo človeški, največji kos je bil iz medenice, po kateri prepoznamo spol. Če je bil to gladiator, je bil ženskega spola. Gladiatorka. Pomembno medenično kost, ki je izdala svoj spol, so spravili v arhiv. Nedvomno dokazanemu spolu je sledila določitev starosti gladiatorke. Del nezraščene kolčnice je kazal na žensko, staro nekaj čez trideset let. Kolčnica zraste v starosti od petindvajset do trideset let.

Devet let, preden so arheologi našli grob na Great Dover Streetu, so kilometer in pol severno odkrili amfiteater. Njegovo izgradnjo datirajo v leto sedemdeset našega štetja, takrat pa je bila gladiatorka v najboljših letih. Dodatna pomembna sled v grobu o gladiatorki je bilo dišeče kadilo in okrasne keramične posode, v katerih so ga žgali. Arheologi so sledili obetavni sledi, ki jih je vodila nazaj k amfiteatru. Kadilo je bilo izdelano iz storžev pinije. V prvem stoletju naj bi pinije rasle le na enem mestu v Britaniji - tik pred londonskim amfiteatrom. Še eno vznemirjenje za arheologe, saj gre za prvo odkritje kakršnekoli vrste bora v Angliji po bronasti dobi. Rimljani so pinije sadili vsenaokrog amfiteatrov. Veje so množici dajale senco, storže pa so sežigali za kadilo, da bi prikrili smrad po krvi in ubijanju. Prav takšen je bil tudi londonski amfiteater. Ko so pinije našli tudi v grobu z Dover Streeta, je bila to neposredna povezava med pokopano žensko in gladiatorji amfiteatra.

Feminizirana uporniška oblast

Na podlagi izkopanin »izobčenke iz Dover Streeta« nekdo ponuja drugačno razlago.

Anonimni zgodovinar trdi, da so svetilke, kadilo in kadilnice »morda« znamenja njene vere. Prepričan je, da gre za pokop častilke boginje Izide. Grob ni daleč od domnevnega templja Izide. To trditev naj bi podpiral najdeni vrč z napisom »Londini ad fandum Isidis«. Napis »v Londonu, pri templju Izide« se nanaša na egipčansko boginjo plodnosti. Tudi njen vodič po podzemlju je Anubis, bog s šakaljo glavo, upodobljen na treh svetilkah iz groba. Religija pa ne pojasni lika padlega gladiatorja na drugi svetilki.

Mesto je bilo stičišče verskih idej Vzhoda in Zahoda. Izidin kult je privlačil ljudi z obrobja družbe. Gladiatorka bi lahko bila zelo verjetna pripadnica kulta. Ni izključeno, da gre za bogato in vplivno privrženko boginje Izide, ki je hkrati gladiatorka. Iz pričujočih dokazov ne vemo zagotovo, ali je častila Izido, zelo verjetno pa je, da je bila gladiatorka. Še več pritrditev na domnevo najdemo v zgodovini tega obdobja.

Gladiatorske igre je pogosto navdihnila resničnost. V spominu Londončanov je bilo v tem času še sveže srdito maščevanje bojevniške kraljice. Le deset let prej je britanska kraljica Bodicea ali Boudika to oporišče cesarstva spremenila v kadečo se razvalino. Vsakič, ko je Rim zavzel novo provinco, je nekaj časa trajalo, da so se Rimljani ustalili. Reševati so morali napetosti, medtem ko so se ljudje prilagajali. V Britaniji so okrog leta šestdeset stvari ušle iz nadzora, ko so Rimljani začeli zlorabljati Brite. To je sprožilo plaz upora. Med drugimi niso prizanesli niti kraljici Boudiki. Kraljico so Rimljani prebičali, njeni hčerki pa posilili. Razjarjena je povedla vojsko sto tisočih aristokratov in navadnih ljudi na pohod maščevanja in uničenja. Pri tem so več novih rimskih naselij v Britaniji zravnali z zemljo, med njimi tudi London. Rimljani so v le nekaj mesecih mesto ponovno zgradili. Vrnilo se je pristanišče, nato javne ustanove in zasebne hiše. Nadzor nad Londiniumom je bil zdaj glavna skrb Rimljanov. Novi amfiteater je bil center, saj so se tu zabavali vedno številčnejši rimski vojaki v mestu. Za osvojeno mesto pa je Boudikin spomin še

živ in pravi trenutek za močno gladiatorko, ki bi si lahko priborila uporniško slavo v boju.

V Petronijevem romanu, napisanem v času Nerona, ko je Klavdij že osvojil Anglijo, je v pripovedi omenjena ženska gladiatorka na vozu. Če so se Rimljani v Britaniji srečali z ženskami na bojnih vozovih, in vemo, da so se, in če so to prenesli v njim znano okolje arene, se je morda tako rodila zamisel o gladiatorkah. Kot že napisano, so bile rimske gladiatorske igre odraz resničnosti. Izkušnja v Britaniji je morda v njihovo areno pripeljala ženske. Od leta 59 dalje imamo zapise, da so ženske ubijale zveri in se borile v areni. »Divje« ženske so bile pikantna novost v spektaklih amfiteatra. Ženska z Dover Streeta je živela v tem času. Njeni so edini ostanki gladiatorke, kar so jih arheologi kdaj našli.

O Amazonki kot Superženski

Kamniti relief v Britanskem muzeju je trden dokaz za bojujoče se ženske, ki povezuje gladiatorke in starodavni mit o Amazonkah. Na relief sta vklesana dva gladiatorja, ki se borita. Po dojki vidimo, da je ženska, žal pa je druga figura v višini dojk poškodovana. Napis na dnu reliefa pa še bolj nedvomno dokazuje, da gre za ženski. Imenujeta se Amazon in Ahilea. Amazon je grška beseda za Amazonko, Ahilea pa je ženska oblika imena Ahil. Z reliefa je razvidno, da so gladiatorke povezovali z mitom o Amazonkah, ki izvira iz drugega tisočletja pred našim štetjem. Mitska prestolnica Amazonk je bila v današnji severni Turčiji, ki so jo Rimljani zavzeli skupaj z ostalo Malo Azijo. Rimljani so mite premaganih narodov odigravali v areni. Mit o bojevitih Amazonkah je bil še vendno del kulture, ko so prišli. Morda je navdih za gladiatorke prišel z ozemlja današnje Turčije.

Vsakdan gladiatorjev je bil prepreden z obredi. Tudi ko jim je šlo za življenje, so morali slediti pravilom bojevanja. Najboljši gladiatorji so nastopali le dvakrat ali trikrat na leto. Preostali čas so prebili v *ludusu*, šoli za vadbo. Vadili so po vsej verjetnosti pred občinstvom in z lesenimi meči. Urili so jih specializirani vaditelji. Vsak način boja, za katerega so se urili, je bil tako dodelan, da na nagrobnikih vedno piše, če so obvladali več kot en slog. Če je gladiator obvladal tri sloge, je bil »Superman« (oziroma »Superženska«, gladiatorka). Toda v grobu na Dover Streetu ni bilo orožja in nagrobnik se ni ohranil. Zato ni zapisov o slogu, v katerem se je borila naša gladiatorka. Ob-

staja pa veliko podatkov o vrstah opreme, ki jo je rabila. Orožje in oklep razkrivata različne sloge bojevanja.

Boj v soju bakel

Gladitorka je bila še en simbol spremembe. Rimske zabave so postajale vse bolj izprijene. Amfiteater v Londonu so odprli leta sedemdeset in gladiatorske igre so bile takrat v polnem razmahu po vsem cesarstvu že kakih štiristo let. Raznolikost je postala gibalo krvavih spektaklov. Hkrati pa je bil amfiteater tudi kraj mučeništva.

V prvem stoletju je cesar Domicijan odredil, naj se ženske borijo po sončnem zahodu, ob baklah. Vznemirljiva bitka na življenje in smrt je bila zadnja na programu. Ženske so imele vedno pomembnejšo vlogo in tako so gladiatorke postale glavna atrakcija. Sprejeto stališče, da so gladiatorke erotična stranska predstava, se je kmalu spremenilo v svoje nasprotje. Če se povrnemo k likoma reliefa iz Halikarnasa, lahko ugotovimo, da gre za pravi, izurjeni gladiatorki. Imata običajno gladiatorsko opravo. Stojita v drži gladiatorskega boja, odločno, in zgornji del telesa imata razgaljen. Presenetljivo pa je, da nimata čelad. Po podrobnejših raziskavah so ugotovili, da sta predmeta na obeh straneh podnožja čeladi. Če trditev drži, pomeni, da sta čeladi sneli. Po protokolu gladiatorskih iger je gladiator priznal poraz ali neodločeni izid tako, da si je odstranil del opreme. To je bil ščit ali zelo pogosto čelada. Posledica tega je, da obe gladiatorki preživita. Ženski sta upodobljeni kot pravi in plačani gladiatorki. In tako kot vsi gladiatorji tudi onidve utelešata bistveno vrlino arene - *virtus*, ki pomeni moški pogum. Beseda »virtus« izvira iz *vir*, kar je v latinščini *moški*. Tako pridemo bliže dejstvu, zakaj je bil ločen grob ženske z Dover Streeta.

Kot v vsaki družbi so morale biti ženske neomadeževane in moralne. Bile so varuhinje doma, skrbele so za hišna dela in otroke. Te vrline so utelešale vestalke. Torej je morala biti fizično močna ženska, gladiatorka, za rimske moške na eni strani erotična predstava, na drugi strani pa utelešenje najhujših strahov. Je to tisto, kar se skriva v navidezno pohlevnih Rimljankah? So v njih latentne gladiatorke, resnični *virtus*? In ta podoba je danes enako moteča, kot je bila pred dva tisoč leti. Vznemirljiva, dvostranska podoba ženske, ki se bojuje.

»Tako daleč je torej moralo, da je končno lahko prišlo z nami: Čigar kruh ješ, tega pesem poješ. Toda ta ples okrog teleta in telečje kože hkrati in nič drugega za njim je bil vendarle presenetljiv. To pomeni, da ne premoremo nobene socialistične misli, temveč smo postali revnejši kot toplokrvne živali; komur ni Bog želodec, temu je njegov Bog država, vse drugo je potonilo v šalo in zabavo. Premoremo hrepenenje in ozko vedenje, toda malo dejanja in - s čimer razložimo to pomanjkanje - nič daljave, nobenega obeta, zaključkov, notranjega praga, sluteč prekoračenega, nobenega jedra in zbirne vesti splošnosti. Zdaj pa se tukaj, v tej knjigi, postavlja ravno začetek, na novo se pretresa neizgubljena dediščina; kot tisto najbolj notranje, tisto onstran zdaj ponovno sveti, tako ni več noben ušivi 'kot da', nobena brezbistvena nadgradnja, temveč se dviga nad vsemi maskami in preteklimi kulturami Eno, nenehno iskano, slutnja, vest, odrešenje; izstopa iz naših src, ki jih ni mogoče raztrgati, iz našega najglobljega, najbolj realnega budnega sanjarjenja: kot poslednje, kar nam je preostalo, kot tudi edino, pri čemer je vredno vztrajati. Ta knjiga uvaja v našo podobo in kalečo zbranost; ta izzveneva, bila je nakazana že s samim vrčem, nakazana kot apriorno latentna tema vse 'upodabljajoče' umetnosti in središčna vsej magiji glasbe, končno nakazana v naposled možnem samosrečanju, v dojeti temi živečega trenutka, kot se pojavi in samega sebe zasliši v nekonstruiranem, absolutnem vprašanju, v miproblemu samem po sebi.«

Uvodni zapis Ernsta Blocha
v Duhu utopije, 1923.

Cvetka Hedžet Tóth

Eksterna kozmična funkcija utopije

Neaktualnost (aktualnost) utopije danes

Ni enostavno razpravljati o utopiji v času, ki je vsemu utopičnemu - celo upanju samemu - izjemno nenaklonjen. Danes smo na teoretski ravni priče razmišljanjem o koncu utopij, o koncu upanja. Vsaj po letu 1989 naj bi vstopili v tako imenovano *dobo konca utopij*, v dobo, ki jo nekateri cinično označujejo kar za *posttotalitarno* in *postrevolucionarno* dobo.

Kakorkoli jo že imenujemo, Američan japonskega porekla Francis Fukuyama v svojem objavljenem predavanju iz leta 1989 z zelo značilnim naslovom glede na naš čas - *Konec zgodovine?* - ugotavlja, da iztek 20. stoletja ni končal z zmago zahodne liberalne demokracije, tudi se ni končal v smeri »konca ideologij«, konca, ki naj bi pomenil tesno približevanje, celo nekakšno medsebojno zlitje kapitalizma in socializma. Zdaj že preteklo stoletje se je vrnilo »k brezsramnemu triumfu ekonomskega in političnega liberalizma«.[1] Trditev iz začetnega dela njegovega predavanja šokira: »Potemtakem nismo priče le koncu hladne vojne ali minevanju posebnega obdobja povojne zgodovine, temveč koncu zgodovine kot take, torej sklepni točki ideološkega razvoja človeštva in univerzalizaciji zahodnjaške liberalne demokracije kot končne oblike človeškega vladanja.«[2] Fukuyama se zaveda, da je konec zgodovine nadvse žalosten čas. In v tem času naj ne bi šlo samo za

konec utopije in upanja, ampak celo za zgodovino samo - skratka, smo v *posthistorični* dobi.

Toda mar je svet - in odnosi v njem - res tako docela transparenten, obvladljiv z našo tudi arogantno vednostjo, da smemo izreči kaj takega kot Fukuyama? Vsekakor mu je treba priznati, da to, kar je izrekel, ni ostalo brez odziva. Izrečeno je sprožilo celo svetovni učinek, ki traja vse do danes.

Pa vendar - kolikor ljudi, toliko glav! Na srečo.

Sodobni, še zdaj delujoči ameriški filozof Richard Rorty (rojen 1931 v New Yorku), ki ga omenjam zato, ker je tako kot Francis Fukuyama iz ameriškega sveta, prijetno preseneča, ko ob 150. obletnici *Komunističnega manifesta* posredno opozarja, da vendar ni jasno določenih meja med stvarnim in utopičnim. Z njegovimi mislimi se da zaklinjalcem konca utopij postaviti marsikatero tehtno misel, predvsem ugovor, namreč: v čem je sploh smisel razprav o nečem, kar je po svojem najglobljem smislu samo globoko človeško in kar človeka šele dela za človeka? Zato govor o koncu utopije in upanja govori dejansko o koncu, smrti človeka.

Tako se Američan Richard Rorty - danes - zaveda, da so kljub vsemu določene utopije, prerokbe še vedno *navdihujoče branje*, in dvoje zglednih virov navaja tukaj: *Novo zavezo* in *Komunistični manifest*.

Vprašajmo se, zakaj in kaj je ameriškega intelektualca pripeljalo do poguma, da je to javno izpovedal in pri tem nehote komentiral eno od zelo drznih trditev Ernsta Blocha v njegovem delu *Ateizem v krščanstvu* iz leta 1968, namreč, da je tudi *Sveto pismo* možno brati skozi *Komunistični manifest* - kot sta tudi oba teksta *sol sveta*, s katerima si moremo svet prisvajati v najboljšem pomenu. Rorty trideset let pozneje vztraja, da »v *Novi zavezi* in v *Komunističnem manifestu* ne nehamo in ne smemo nehati iskati navdiha in spodbude, kajti oba dokumenta sta izraz istega upanja: da se bomo nekega dne pripravljeni in sposobni soočiti s potrebami vseh ljudi s takim spoštovanjem in s tako obzirnostjo, kot ju čutimo do potreb tistih, ki so nam najbližji in ki jih imamo radi.«[3] Pri tem izrecno ugotavlja: »Obe besedili sta z leti celo pridobili moč navdiha. Kajti vsako od njiju je ustanovni dokument gibanja, ki je veliko naredilo za svobodo ljudi in za enakopravnost med njimi.«[4]

Na vprašanje osuplega bralca, zakaj naj ta dva omenjena vira beremo kot navdihujoče branje, zvemo še mnogo več, celo poduk dobimo: »Naši otroci bi se morali že od mladih nog učiti razumevati, da neenakost med njihovo srečo in nesrečo drugih otrok ne izvira niti iz Božje volje niti ni nujna cena gospodarske učinkovitosti, ampak tragedija, ki se ji je mogoče izogniti. Kar se da zgodaj bi si morali začeti delati skrbi s tem, kako bi bilo mogoče svet spreme-

niti tako, da ne bi bilo nikomur več treba stradati, medtem ko se drugi zaradi prenasičenosti skorajda zadušijo.«[5] Rorty se nič ne pomišlja glede vzgoje naših otrok izreči tole: »Otroci naj berejo oboje - Kristusovo sporočilo o bratstvu med ljudmi in besedilo, v katerem Marx in Engels predstavljata, kako zelo industrijski kapitalizem in svobodni trgi (čeprav so se že zdavnaj izkazali kot nepogrešljivi) ovirajo in otežujejo dosego tega bratstva. Videti morajo, da njihovemu življenju zraste smisel, če si prizadevajo za uresničitev tistega moralnega potenciala, ki je značilnost naše sposobnosti za izmenjavo z drugimi in za sporazumevanje o naših potrebah in naših upanjih. Morali bi izvedeti tako za krščanske občine, ki so se zbirale v katakombah, kot za delavske demonstracije, ki so se dogajale na trgih mest.

Moč navdiha *Nove zaveze* in *Komunističnega manifesta* ni zmanjšana s tem, da so milijone ljudi zasužnjevali, mučili in v smrt zaradi lakote gnali pošteni, moralni trdni ljudje, ki so se za upravičevanje svojih dejanj sklicevali na razdelke iz katerega od teh dveh besedil. Spomin na temnice inkvizicije in na zasliševalne celice KGB-ja, na neznansko pogoltnost in aroganco krščanske duhovščine in komunistične nomenklature nas mora brezpogojno odvračati od tega, da bi dali moč ljudem, ki trdijo, da vejo, kaj »hoče« Bog ali zgodovina. Vendar pa je razlika med védenjem in upanjem. Pogosto si upanje nadene obliko lažnih prerokb, in tako je tudi v teh dveh dokumentih. Pa vendar je upanje na socialno pravičnost edina osnova za človeka vredno življenje.«[6] Za upanje torej gre, ki ga velja trajno ohranjati.

In kako brati na začetku novega tisočletja dela nemškega filozofa Ernsta Blocha (1885–1977), nekoč, vsaj v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, tako zelo popularnega misleca, saj je za seboj pustil dve izjemni deli *Duh utopije* v dveh verzijah (1918, 1923) in *Princip upanja* I–III (1953, 1955, 1959). V poletu naše mladosti, tj. generacije 68, ki je po vzoru svojih legendarnih staršev spet skušala z močjo nečesa utopičnega jurišati na nebo, je bil Bloch zares »naš« mislec - kot delček navdiha povezan z mladostjo, ki je sanjala o tem, da bi v svetu vsepovsod prebivali kot doma. Zdaj, v prvem stoletju novega tisočletja, nismo več mladi - in utopija mladosti *ostati mlad* nas še spremlja, kajti utopijam se nismo odrekli. Četudi je tu že mlada starost, ki sprašuje: »Mladost, kod si hodila«, še verjamemo, da bi bilo možno ustavljati svetovno zlo s čim utopičnim in čim takim, kar bi sprožilo kar najširšo etizacijo sveta.

Blochov jezik ni enostaven, poln prispodob je, vendar stilno tako dovršen, da je v svojem času med nemškimi filozofi veljal za enega najboljših stilistov. Njegove misli, ki jih beremo, učinkujejo kot popolnočutni govor, ki v

sebi briše razlike med podobotvornim in pomenotvornim, med doživljajem in pojmom. To, kar nam posreduje Bloch, niso razmišljanja, ki bi jih podajal pred katedrom v navzočnosti izbrane akademske publike. Bloch namreč lahko razmišlja celo v kakšni temačni kleti, pred starim zaprašenim vrčem, že dolgo zavrženim, ki pa vendar izzove naš jaz, ki vzdrhti, in v misli pušča sled, sproži se miselna ost in njen učinek so zapisane misli, ki ostajajo trajno in učinkujejo. V marsičem za Blochovo misel velja, da je *mišljenje sledi*, in temu velja prisluhniti.

Uvodni zapis v *Duhu utopije* (1923) nas svari, trezni in opogumlja s temi živimi mislimi: »Tako daleč je torej moralo, da je končno lahko prišlo z nami: Čigar kruh ješ, tega pesem poješ. Toda ta ples okrog teleta in telečje kože hkrati in nič drugega za njim je bil vendarle presenetljiv. To pomeni, da ne premoremo nobene socialistične misli, temveč smo postali revnejši kot toplokrvne živali; komur ni Bog želodec, temu je njegov Bog država, vse drugo je potonilo v šalo in zabavo. Premoremo hrepenenje in ozko vedenje, toda malo dejanja in - s čimer razložimo to pomanjkanje - nič daljave, nobenega obeta, zaključkov, notranjega praga, sluteč prekoračenega, nobenega jedra in zbirne vesti splošnosti. Zdaj pa se tukaj, v tej knjigi, postavlja ravno začetek, na novo se pretresa neizgubljena dediščina; kot tisto najbolj notranje, tisto onstran zdaj ponovno sveti, tako ni več noben ušivi 'kot da', nobena brezbistvena nadgradnja, temveč se dviga nad vsemi maskami in preteklimi kulturami Eno, nenehno iskano, slutnja, vest, odrešenje; izstopa iz naših src, ki jih ni mogoče raztrgati, iz našega najglobljega, najbolj realnega budnega sanjarjenja: kot poslednje, ki nam je preostalo, kot tudi edino, pri čemer je vredno vztrajati. Ta knjiga uvaja v našo podobo in kalečo zbranost; ta izzveneva, bila je nakazana že s samim vrčem, nakazana kot apriorno latentna tema vse 'upodabljajoče' umetnosti in središčna vsej magiji glasbe, končno nakazana v naposled možnem samosrečanju, v dojeti temi živečega trenutka, kot se pojavi in samega sebe zasliši v nekonstruiranem, absolutnem vprašanju, v miproblemu samem po sebi.«[7]

V skrajšani obliki ista misel v prvi verziji *Duha utopije* (1918) zveni takole: »In samo to je pomembno: Čigar kruh jem, tega pesem pojem. Toda to omaganje pred telečjo kožo je bilo vendarle presenetljivo. To pomeni, da ne premoremo nobene socialistične misli, temveč smo postali revnejši od toplokrvnih živali; Komur ni Bog želodec, temu je njegov Bog država, vse drugo je potonilo v šalo in zabavo. Nimamo skupnosti, zavoljo česa naj ta bo, in zato je ne moremo zgraditi. Premoremo hrepenenje in ozko vedenje, toda malo dejanja in - s čimer razložimo to pomanjkanje - nič daljave, nobenega obeta,

zaključkov, notranjega praga, sluteč prekoračenega, nobenega utopično načelnega pojma. Najti tega, najti pravico, zavoljo tega se spodobi živeti, biti organiziran, imeti čas, k njemu gremo, uberimo fantastično kostitutivne poti, kličimo, česar ni, gradimo v neznano, zgradimo sebe v neznano in iščimo tam pravo, resnično, kjer izgine gola dejanskost - *incipit vita nova.*«[8] Novo življenje - nov svet torej, ki ga je Bloch razumel, da bi lahko bil kot udejanjeni svet utopije vseh utopij, eksterna kozmična funkcija utopije bi zares oživela in prišlo bi do presežka dobrega kot svetovnega dobrega.

Toda: ne da se zaobiti dejstva, da je po koncu socializma simbolni pomen leta 1989 vstop v tako imenovano *dobo konca utopij* oziroma *posttotalitarno* in *postrevolucionarno dobo.*

Vsekakor danes, ko se je izteklo 20. stoletje in smo že v tretjem tisočletju, ne moremo več brati *Duha utopije*, ki je sicer nastajal na začetku prejšnjega stoletja v izjemnih zgodovinskih razmerah, ne da bi upoštevali spremenjeno situacijo, ki je pripeljala do zloma socializma boljševiškega izvora. Razumljivo je, da povsem spremenjena zgodovinska situacija vpliva na dane teoretske koncepte in na že izgotovljen kategorialni aparat, s katerim skušamo razumeti zgodovinsko dogajanje ali celo podati njegov smisel. Ne glede na Blochovo pogosto sklicevanje na *revolucionarno gnozo* v *Duhu utopije* se njegovo pojmovanje utopije kot take nikakor ne izčrpa samo s pričakovanji takratne prevratne dobe - zmagovito rusko revolucijo in njeno idejo o emancipaciji človeštva, ki jo je Bloch navdušeno pozdravil. Hkrati s tem je tudi izjavil, da so Rusi sicer »ravnali filozofsko, toda mislili kot neizobraženi psi«.[9] Bi smeli ta trenutek kar v Blochovem sugestivnem jeziku odvrniti: Hvala bogu, da je nekaj dragocenega ušlo iz rok neizobraženih psov. Spomnim se, da je pred leti nekdo od vodilnih iz prve dežele socializma spregovoril svetu o lepi in plemeniti utopiji, ki žal ravno v njihovi deželi ni uspela.

Zdajšnje soočenje z Blochom je že na začetku izpostavljeno očitku o nesodobnosti in neaktualnosti njegove misli, dilema, ki jo je eno najnovejših del o Blochu v svojem uvodnem zapisu razumelo s temle: »Sodobna neaktualnost - ali: slab čas pisati o Blochu?«[10] Kljub vsemu se upira misel, da bi za trajno aktualno ne veljalo nekaj kot utopična zavest, saj navsezadnje z utopijo gre za *anticipirajočo zavest*, nam na mnogih mestih svoje misli pojasnjuje Bloch. Kot takšna utopija pomeni *možnost drugačnosti*, ohranjanja zavesti o tem, da je v svetu možno še kaj spremeniti, da bi bilo drugače, kot pa samo zgolj je.

Nestrpna je ocena o Blochu, ki jo je podal Joachim Fest v svoji knjižici z naslovom *Razbite sanje*, v kateri je Blocha označil za »anahronistično medi-

gro«,[11] kar je ugotovitev, ki nasprotuje mnogim, sicer zelo umestnim trditvam o naravi utopije in utopičnega mišljenja v taistem delu. Tako v sklepnem delu te knjižice z dokaj pesimističnim podnaslovom *O koncu utopične dobe* zasledimo celo naslednjo Habermasovo misel: »Če se izsušijo utopične oaze, se razširja puščava plehkosti in zbeganosti.«[12] Tudi novejše delo *K sociologiji utopičnega mišljenja v Evropi* s podnaslovom *Od Thomasa Mora do Ernsta Blocha* izrecno označuje »utopično filozofijo Ernsta Blocha kot cinično strategijo«.[13] Dokaj kritično izreče v uvodnem zapisu ugotovitev, da je zgodovina utopij od Thomasa Mora vse do vključno Ernsta Blocha v bistvu njihov propad, ki nekako končuje v »cinični zlorabi utopične vernosti za revolucionarne akcije«[14] in za idejno opravičevanje totalitarnih sistemov. V primerjavi s Festom sicer ne govori o koncu utopične dobe, ampak opozarja le na sesutje utopije v ideološkem pomenu. Sklepni del te knjižice skuša opozoriti na možnost utopije v tako imenovani *posttotalitarni dobi* in pri tem nič kaj prizanesljivo ne govori o »totalitarnem in ciničnem rigorizmu Ernsta Blocha«.[15] Še Hans Jonas v svojem delu *Princip odgovornosti* (1979) na številnih mestih z očitnim odporom in nestrinjanjem zavrača Blochova stališča o utopiji, svobodi, nujnosti itd.[16]

Pred štirimi desetletji je pri nas o Blochu z navdušenjem pisal Edvard Kocbek in o utopičnem navdihu te izjemne filozofije izrazil: »Filozofija se je začela Blochu spreminjati v eno samo monomanično razgrinjanje domotožja v človekovih pojmih, domotožja v njegovi dejavnosti, domotožja v utopijah.«[17] Zato Kocbek poudarja, da je Bloch »zagledal v utopijah več od igre duha ali bega v vzornost«.[18] S tole daljšo mislijo Kocbek pojasnjuje, zakaj po njegovem gre pri Blochu: »Bloch ni prezrl nobenega človeškega dokumenta, ki je nastopil v zgodovini z načrtom za srečnejše življenje, vsi so mu dragi in pretresljivi, kljub domišljiji in samovoljni konstrukciji vidi v njih pristno koprnenje človekovega duha po dokončnem učlovečenju in po razodetju stvari. Niso mu važne posamezne formulacije, pač pa skrivnostni vzgon, s katerim teži neizrekljivo človekovo koprnenje po vserazrešljivi in odrešljivi prihodnosti: po ukinitvi zgodovine in odtujenosti, po polnem učlovečenju in svobodi. Analiza želja in koprnenj se razširi Blochu v fenomenologijo proti prihodnosti odprte človekove zavesti. Te odprtosti človekove zavesti v smeri prihodnosti doslej še noben mislec ni dognal s tako intenzivnostjo, kakor je to storil Ernst Bloch. V utopični funkciji se mu upanje spaja s tistim, kar še ni vzdignjeno v zavest.«[19] Žlahtnost utopije je po Kocbeku v tem, da pomeni konvergentno napredovanje človeštva v prihodnost, in tu Blochu zelo mnogo dolgujemo, tudi Marxa ne moremo zamolčati.

Topos utopije

Trajna aktualnost Blochove misli ostaja že v tem, ker ne samo, da nam prepoveduje razmišljati o koncu utopij, ampak nam vedno znova odpira možnost temeljitega uvida v proces nastajanja utopije na podlagi odprtega mišljenja. Pri tem nikakor ne gre samo za mišljenje, kajti Bloch opozarja še na možnosti v stvarnosti sami, tako da odprtemu mišljenju stoji nasproti odprta stvarnost oziroma odprta materija. Zato je izraz »utopična ontologija«[20] oziroma utopična teorija stvarnosti povsem upravičen in razumljiv za njegovo filozofijo utopije in upanja. Kljub vsem razmišljanjem - zanimivo, v *Duhu utopije* nič kaj pogostih - o ravnokar zmagoviti ruski revoluciji, njegovo takratno pojmovanje utopije ni določeno s kakšnim končnim in dokončnim ciljem.

Duh utopije je nastajal v času prve svetovne vojne, v letih 1915-1917, in v krajšem predgovoru iz prve izdaje tega dela iz leta 1918 z naslovom *Namen* takoj začutimo, da gre za delo, ki ga preveva duh takratne vojne. Tako opozarja na »triumf neumnosti, ki jo ščitijo žandarji«[21] in pred katero so intelektualci odpovedali. Kot da bi se vse uklonilo grozljivi povprečnosti, saj, kot sledi iz ponovne, tj. druge in predelane izdaje *Duha utopije* iz leta 1923, »so mnogi cvetovi, toliko sanj, premnoga duhovna upanja mrtvi«.[22] Tisto, kar po Blochovi ugotovitvi manjka, je »utopično principialni pojem«[23] kot vsaj notranja možnost preseganja tega, kar samo grozljivo je. V končnem poglavju tega dela z naslovom *Karl Marx, smrt in apokalipsa* z zelo značilnim podnaslovom *Ali o svetovnih poteh, s pomočjo katerih lahko postane obrnjenost navznoter obrnjenost navzven*[24] Bloch opozarja, da to, kar Marx izpostavlja, »ni več samoraslo siromaštvo, ni več tako rekoč zgolj samodejni sloj, s težo družbe, pač pa ravno znotrajdružbeno potlačeni sloj tlačanov kot v času fevdalizma, temveč se poraja povsem novi razred, socialni nič, emancipiranost nasploh. In prav temu razredu, njegovemu *a priori* gospodarsko-razrednemu boju izroča Marx, v sijajno protislovni povezavi, dediščino vse svobode, začetek svetovne zgodovine po predzgodovini, čisto prvo pristno celotno revolucijo, konec vseh razrednih bojev, osvoboditev od materializma razrednih interesov nasploh.«[25]

Vendar nikakršen politični program, partijski marksizem ali določeno konkretno družbeno gibanje ni Blochov teren razmišljanj, ko zapisuje misli na temo o *revolucionarni gnozi* in - sredi nekakšne pravljične oaze, ločen od

sveta - piše o »moralni čistosti komunizma«.[26] Že njegov jezik je tak, da ga sploh ne moremo približati govoru kakšnega partijskega funkcionarja, še manj primerjati s kakšno, nam vsem znano marksistično retoriko. Samo kot mislec in filozof ravna Bloch v trenutku, ko njegovega mladostnega prijatelja in sodelavca Györgya von Lukácsa, po rodu aristokrata iz ene najbogatejših madžarskih družin takratnega časa, ki je postal komunist decembra leta 1918, že zanaša revolucionarno-partijska dejavnost in ko so nekateri sestavki za njegovo znano delo *Zgodovina in razredna zavest* (1923) že napisani.

Kot je bil Lukács v dvajsetih letih najbolj zraven, v samem središču dogajanja, tako je bil Bloch kar se da daleč stran, tako da njegova pot skoraj spominja na zgodbo o potniku, ki je zbežal pred kugo, vendar ji ni ušel. S tem nastajajo med njima nekatere bistvene razlike in razhajanja o pojmovanju vloge intelektualcev pri vključevanju v najbolj neposredno družbeno dogajanje.

Kakorkoli že danes razumemo njune takratne, celo medsebojno izključujoče odločitve, dajemo bodisi enemu ali drugemu več priznanja ali celo simpatij, obema je treba izreči priznanje, da nista kompromitirala intelektualnega dela in nasploh vloge intelektualcev in da sta oba, v povsem različnih življenjskih razmerah, ohranjala dostojanstvo teorije na zelo visoki in zavidljivi ravni. Oba se zavedata, da glede na to, ker je edini pravi smisel revolucije in prihajajočega socializma *etizacija sveta*, tak zmagovit pohod skozi svet zato nikdar ne sme zastati samo v sredstvu, tj. v politiki, nasprotno, to je treba preseči. Politika ni cilj!

Takšnemu preseganju žal poznejši razvoj dogodkov ni pritrjeval in oba sta postala žrtev institucionalizirane ideje, v katero sta tako iskreno verovala, da je njuno življenje in njun miselni tok trajno zaznamovala. Ni razloga, da bi jima danes - že po simbolnem letu 1989 - ne dajali za njuno mladostno odločitev iskrenega priznanja. Obą sta izrazila pogum za bivanje in življenju zelo odločno rekla *da*. Je pa to za oba objektivno čas, ki zaključi njuno zelo plodno mladostno sodelovanje, ki je take narave, da je še danes zgledno, saj ponuja vrsto izjemnih del, ki sta jih pisala na podlagi skupnih razprav in izmenjave mnenj, to pa so dela, mimo katerih filozofska misel tega, samo našega stoletja, ne more iti molče.

O tem, kako je *Duh utopije* nastajal, o njegovih motivih in razlogih je Bloch sam poročal v vrsti svojih del. Bil je v tistem svojem življenjskem obdobju, ko je v najbolj zgoščeni obliki doživljal moč svoje notranjosti, v kateri je vse kipelo: bila je prepolna in silila je navzven. Ta njegov *eksodus notranjosti* se srečuje z močjo potovanja nečesa vesoljno osvobajajočega - utopija je postajala stvarnost.

Po poroki z Else von Stritzky (1883-1921) junija 1913 se je za Blocha »začelo življenje s sijajem in luksuzom«.[27] Poroka mu je omogočila aristokratski luksuz, ki ga je žena znala negovati in vzdrževati in pri tem, kot je sam priznaval, »trdno verjela v absolutno resnico moje filozofije«.[28] Ni bila samo bogata, ampak je po pričevanju Blochovih prijateljev delovala angelsko in na Blocha samega vplivala zelo pomirjevalno. Njena tragična in mnogo prezgodnja smrt ga je trajno zaznamovala, tako da jo je ponesel s seboj v zgodovino. Njen vpliv je mogoče primerjati z vplivom Irme Seidler na Györgya von Lukácsa - bolj znanega z nemškim imenom Georg - in po Blochovih izjavah tudi Karoline Schelling na Schellinga. Kakor je iz ohranjenih Blochovih zapisov razvidno, je Else premogla mistično dobroto in nasploh tak *čut za mistiko*, da ga je v *Duhu utopije* skušal filozofsko tematizirati. Tako že v prvi izdaji *Duha utopije*, v času torej, ko je Else še živela, izrecno govori o »praktični mistiki«,[29] »metafiziki notranjosti«[30] in podobnem.

V *Duhu utopije*, v krajšem poglavju *Tako ženska in temelj ljubezni*, razpravlja o ljubezni celo v smislu univerzalnega načela. Globoko erotsko čustvo »potrebuje širino in trajanje, da bi se odprlo,«[31] in šele na ta način nam je omogočeno »totalno potovanje v neodkrit, v sebi na daleč zaokrožen kozmos«[32] človekovega življenja. Pod očitnim ženinim vplivom in njenim krščanskim dojemanjem sveta in življenja je smatral, da bistvo ljubezni ni »kakšno organsko, temveč teološko stanje«.[33] S tem je želel izraziti, da je bistvo ljubezni kaj metafizičnega in na ta način ljubezen omogoča samosrečanje in hkrati samoohranjanje, *jaz* in *ti* se v svetu ne izgubljata. Ljubezen pelje do počlovečenja samega sebe ter sveta, in v tem dejstvu je njena univerzalnost. Metafizična moč ljubezni se potrjuje samo znotraj svetnega bivanja in nas varuje pred anonimnostjo, in ravno *krščanski eros* kot *caritas* pooseblja to vednost; pojem *darežljivosti* v slovenščini to zelo nazorno kaže.

Konec leta 1914 sta se z ljubljeno in obožavano ženo preselila v hišo v Grünwaldu pri Münchnu, ki je po njegovem opisu spominjala na grad, obdan s travnikom in gozdovi z mnogimi sobami, čudovitim starim pohištvom, preprogami. V tem pravljičnem okolju v Grünwaldu od aprila 1915 do maja 1917 nastaja *Duh utopije*. Na podlagi Blochovih lastnih pričevanj o tem, kako je delo nastajalo, je Peter Zudeick[34] zbral vse te izjave iz Blochovih različnih del. Tudi z njihovo pomočjo je mogoče razumeti, zakaj se je k *Duhu utopije* Bloch pozneje vedno znova vračal in posamezna stališča neštetokrat ponavljal, tako da v bistvu potrjuje svojo znano izrečeno misel, iz katere sledi, da je »začetna volja vseh pravih filozofov napisati pravzaprav samó eno sámo knjigo; Spinoza se je temu še najbolj približal«.[35] Morda to željo filozofov določa potreba

po tem, da kot filozof vsak prebiva v svoji lastni stavbi. Nihče drug ni te misli izrazil tako jasno kot njegov mladostni prijatelj in sodelavec, György von Lukács, ob smrti Lea Poppra (23. oktobra 1911), ko je zapisal: »Vsak pristni človek ima eno samo misel; da, vprašanje je, ali ima misel sploh lahko množino, če ceneno bogastvo raznovrstnosti ne velja samo za površino, za volumen.«[36]

Trajni vpliv Else von Stritzky na Blochovo misel je nedvomno v njegovem pozitivnem odnosu do krščanstva, o čemer poroča tudi Blochova tretja in zadnja žena Karola Bloch (1905–1994).[37] Ta odnos ostaja zelo pomemben za celoto njegove misli in je za teologijo skrajno naporen, kajti Blochov odnos do krščanstva in vsega teološkega nasploh vključuje še ateizem. Ko gre za svetovnonazorsko pripadnost, je glede Blocha treba odločno dejati, da je ateist, toda, kot je hudomušno sam večkrat izjavljal, je *ateist po volji Boga.*

Če na podlagi Blochovega dela *Duh utopije* smemo govoriti o trajnem vplivu krščanske misli na njegovo filozofijo, je v mnogočem še odločilnejši in trajnejši vpliv ateizma.

Bolj kot katerokoli drugo delo v novejši zgodovini filozofije nas ravno *Duh utopije* sooča z nemajhno težavo, kako misliti nekakšno sintezo teizma in ateizma, kajti Bloch jo nedvomno vložil nemalo napora v tej smeri. S tem je nakazal novo pojmovanje človekovega duha, ki mu ne moremo več predpisovati meja in vsebine, samo s teizmom ali samo z ateizmom. Nehote je pri tem izoblikoval nov motiv filozofskega razmišljanja, ki ga velja označiti kot filozofiranje *onkraj teizma in ateizma.* Tu v novejši misli vsekakor ni sam, vsaj med filozofi je kar nekaj imen, tudi njegov prijatelj in v mnogih vidikih, ko gre za utopijo še posebej, teoretski sogovornik Theodor W. Adorno (1903–1969) iz frankfurtske šole marksizma.

O enem najbolj temeljnih motivov za nastanek *Duha utopije*, ki je po Adornovi oceni v vseh svojih detajlih učinkovalo kot kakšen Nostradamus, leta 1976 Bloch pove, da je *Duha utopije* »ustvarila senzibilnost ekspresionizma«.[38] Cilj je bil človek sam, zato je ekspresionizem želel nov svet, novega človeka, novo senzibilnost; bil je duh časa na začetku tega stoletja in Blochovo delo ga je povzelo v sebe. Vendar Bloch nekako ne pristaja na tezo nekaterih svojih kritikov, da je *Duh utopije* v bistvu filozofija ekspresionizma.

Ekspresionistično razpoloženje časa je Bloch opisal takole: »Ekspresionizem - to je bil revolt moje generacije, naše mladosti, upor, ki je v sebi nosil kali upanja novega sveta, ki ga je bilo treba šele ustvariti. Doba ekspresionizma je zdavnaj za nami, toda bila je izredno pomembna. Vsaka doba mora ustvariti svojo lastno umetnost, svoj lasten upor. Samo to omogoča napredek

človeštva in ta napredek bo prišel. Treba je verovati v 'princip upanja'. Marksist nima pravice biti pesimist.«[39] Ta zadnji stavek kot da je danes krepko moteč. Ne vemo, kaj bi z njim, saj se je sesul svet, zgrajen na podlagi marksistične revolucije. Devetdeseta leta stoletja, ki je komaj za nami, kot tudi začetna leta tretjega tisočletja so zaznamovana z uporom proti institucionalizirani ideji napredka in vseobči emancipaciji človeštva, ki se je oblikovala kot izjemno in enkratno gibanje najširših množic na začetku tega - prejšnjega - stoletja, ki jih je vodilo iskreno prepričanje, da razvoj pelje v napredek kot dokončno razrešitev vseh problemov človeške zgodovine.

Gre za idejo, ki jo je Bloch opisoval glede na njeno kozmično metafizično bistvo kot »dediščino vse svobode«, ki je pripeljala do vezi med »siromaki in misleci«,[40] med najmočneje razvitim egoizmom in moralno čistostjo. In tej ideji je tudi Bloch prisluhnil, vzel nase nemajhno breme oznake, da je marksistični filozof, jo nadgrajeval na neideoloških in nedogmatskih osnovah, saj je v njej razpoznal izjemno emancipacijsko poslanstvo. Vprašanje, ki danes ostaja, je: mar je ta ideja - kot institucionalizirana - morala propasti samo zato, ker je pojem napredka vse preveč konkretizirala oziroma mislila kot nujnost in s tem utopijo in upanje v bistvu preklicala? Da utopijo in upanje uspemo ohraniti, zato je s pomočjo Blocha - kot tudi Friedricha Nietzscheja - treba dejati, da ju ne smemo spremeniti v vednost, še najmanj ne v kakšno absolutno in dokončno resnico.

Glede Blochovega pojmovanja utopije in upanja je nujno najprej izpostaviti predvsem tole vprašanje: koliko sta ti dve kategoriji zastavljeni nadčasovno, nadzgodovinsko in vsekakor ne samo filozofsko-zgodovinsko? Skratka, gre za aristotelovsko načelo možnosti ali kar za odprto možnost utopije v stvarnosti sami še takrat, ko ugotavljamo, da imamo opraviti z zaprto in zastrto stvarnostjo, morda tudi ne povsem transparentno. Samo v tem primeru je mogoče Blochovo delo *Duh utopije* danes spet aktualizirati in na ta način pokazati, kje je v njem tista moč, ki nastopa izrazito metafizično, v najbolj dobesednem pomenu presežno glede na določeno, konkretno zgodovinsko stanje, ki - vsaj ta trenutek - ne razmišlja več o socializmu kot o svoji lastni konkretni utopiji, toda še vedno se ji, glede na bistvo njegove vsebine, med drugim načelu organizirane človečnosti in solidarnosti, ne odreka popolnoma; kljub vsej verbalni, terminološki, ideološki, svetovnonazorski, recimo ta trenutek še kakšni odpovedi ne.

Je odpoved vsemu utopičnemu danes cena, ki naj jo človeštvo plačuje za sodoben, moderen način življenja, predvsem za preživetje *onkraj socializma in kapitalizma*? Toda Blochov prispevek ostaja prepričljiv na točki, kjer posta-

ja jasno, da če mišljenje ne bi bilo zmožno izraziti in videti nič utopičnega, bi to pomenilo konec mišljenja in človeka samega.

Vprašanje, če človek lahko živi brez utopije, upanja na srečo, ni samo sociološko, teološko in metafizično vprašanje, ampak, in to celo najprej, izrazito antropološko vprašanje, povezano z najbolj temeljnimi človekovimi bivanjskimi razsežnostmi. K mišljenju, če zares želi ostati mišljenje, sodi predvsem *odprtost mišljenja* in k tej odprtosti nedvomno »pogum za utopijo«,[41] izraz, ki ga danes že mnogi uporabljajo. Svoj izvor ima pri protestantskem teologu in filozofu Paulu Tillichu (1886–1965) – tudi osebnem Blochovem prijatelju in sodelavcu, še posebej v času Blochove emigracije v ZDA – in sicer v širšem kontekstu, ko razpravlja o pogumu človeka, da sploh biva, da je. Tillich, ki priznava očiten vpliv Blochove filozofije na svojo misel, razume, da k bistvu človeka, njegove biti sodi, da razmišlja utopično. Skratka, utopija je najprej bistveno bivanjska določba človeka, tj. antropološka, »kajti utopija ni nekaj, kar bi se dalo odstraniti, temveč nekaj, kar je tako dolgo tu, dokler je tukaj človek«,[42] zveni njegovo odločno stališče.

Ko gre za resnico Blochovega utopičnega mišljenja, kakor ga je razumel že v delu *Duh utopije*, je nujno poudariti, da u-topija ne glede na svoje jezikovno poreklo, ne-kraj, tj. kraj, ki ga ni, vendar ne pomeni nikjer ali celo nikdar, ampak *še-ne*, kar je Blochov prispevek v zgodovini pojma utopije, vendar nikakor ne edini. V *Tübingenskem uvodu v filozofijo* zato poudarja, da je nujno svet in stvari v njem doživljati ne tako, kot sicer so, »temveč prav kot bi lahko šle, se realno možno dogodile, kakršna je njihova tendenca. Mimo tega ne more iti nobeno prehitevanje, temveč je v tem pogledu najpomembnejše tudi upoštevanje ceste. Drugače povedano: brez navzočnosti v teku stvari pelje anticipiranje zlahka povsem kam drugam, kakor je hotelo. In ko pride v zgodovini tako daleč, ne vemo sploh nič o stanjih, ki jih prehitimo, o prehitetem, ki je bilo prehitro.«[43] Kakor je iz Blochovih, sicer časovno različno nastalih razmišljanjih o naravi utopije razbrati, utopije nikakor ne moremo jemati v negativnem smislu, tj. utopistično. Za Blocha utopija je in ostaja nekaj konkretnega, kar pomeni, da je njen *topos* določljiv.

Njegovo pojmovanje utopije se ne odreka teologiji in filozofiji, po svoje celo ukinja meje med njima. Prav tako so v njegovo pojmovanje utopije vključeni nekateri zelo pomembni antropološki vidiki razumevanja človeka, ki ga skuša razlagati znotraj konkretnih zgodovinskih razmerij. Tema o utopiji je in ostaja njegova trajna življenjska preokupacija, h kateri se je vedno znova vračal. Pri tem je izključeval vsakršno podobnost s Platonovim pojmovanjem prostora na nebu, kjer bivajo ideje, tj. kot »topos ouranios«, v pomenu »pro-

storske kategorije višjega reda«.[44] Ni pretirana trditev, da njegovo pojmovanje utopije vseskozi prežema eno samo iskanje prostora, v katerem se utopija vedno znova poraja, kar je najprej človek sam in mi ljudje, čisto nič drugega - in to tudi vedno znova poudarja -, zato je po Blochu najbolj temeljna določba utopije antropološka. Blochu gre za konkretizacijo utopije v pomenu nenehnega nastajanja. Kakor je po eni strani ne razume v pomenu nikdar in nikjer, tako jo po drugi strani ne jemlje v smislu že izgotovljenega in pripravljenega cilja, ki nekje čaka kot *a priori* gotov in dan, do katerega je treba samo najti in poiskati pot.

Še za svetopisemske vire zatrjuje, da »dejanska geneza v Bibliji ne stoji na začetku, ampak na koncu«.[45] Tudi na zadnji strani svojega dela *Princip upanja* - to delo Kocbek imenuje *Počelo upanja* - prav tako za Marxovo misel ugotavlja, da s svojim pojmovanjem »razvoja bogastva človekove narave« vse postavlja »edino v tendenčno-latentni«[46] odnos. Zato človek še sploh ne živi v pravi zgodovini, v zgodovini, kjer bi bival varno in potrjen, ampak samo v predzgodovini, in spet »resnična geneza ni na začetku, ampak na koncu«.[47] Utopija je torej bistveno povezana s procesom nastajanja nečesa utopičnega kot konkretnega, zato nas Bloch s svojim *Duhom utopije* vedno znova prepričuje, da je vsebina utopije nekaj povsem človeškega, v izrecnem smislu prisvajanja samega sebe, in v tem je eshatološka vsebina utopije, kakor jo je opredelil že v naslovni formulaciji prve izdaje *Duha utopije*.[48] Skratka: z močjo utopičnega gre za moč našega lastnega samoprisvajanja.

Utopična zvezda v krvi

Za nas same in za naše življenje gre, nas svari Bloch takoj na začetku svojega dela *Duh utopije*. Kot da bi z zapisom *incipit vita nova* (začelo se je novo življenje) bralcu svojega dela želel dopovedati samo eno, namreč: *Tua res agitur!* (O tebi je govor.) V prenesenem pomenu o vseh nas, o vsakem izmed nas.

Samo začeti je treba in za začetek to zadošča, da smo, da »jaz sem«. Iz Blochove suverene ugotovitve izhaja naslednje: »Življenje je v naših rokah. Samo za sebe je že zdavnaj postalo prazno.«[49] In kot nam sam pojasnjuje, je vsa njegova filozofija tematsko najtesneje povezana z vprašanji: »Kdo smo mi? Odkod prihajamo? Kam gremo? Kaj pričakujemo? Kaj nas čaka?«[50] S temi vprašanji je Bloch v podobi avtobiografske refleksije pojasnjeval, da prebiva v lastni filozofski stavbi, ta ugotovitev pa zelo spominja na začetni moto

Nietzschejevega dela *Vesela znanost. Duh utopije* seveda ne more prikriti zelo pozitivnega Nietzschejevega vpliva, teh dokaj očitnih mest je kar nekaj.

Za razumevanje Blochove filozofije, tega, iz česar nasploh izgrajuje vsa svoja dela, je po njegovem lastnem opozorilu[51] iz leta 1976 razen že omenjene misli iz *Duha utopije* treba upoštevati še naslednji stavek, ki ga najprej dobimo v njegovem delu *Sledi* in ki ga izrecno ponavlja v svojem poslednjem delu *Experimentum Mundi*: »Jaz sem. Toda jaz se nimam. Zato smo mi najprej.«[52] Prostor, in to kot odprt prostor, v katerem se najprej porajata in nastajata upanje in utopija, je samo v nas samih in nikjer drugje. Ta prostor je odprt, prehaja svoje meje in se širi navzven; pri tem Bloch ves čas opozarja, da gre za *samosrečanje*.

Apokaliptično razpoloženje časa med prvo svetovno vojno je v *Duhu utopije* razumel v svoji filozofski stavbi kot potovanje duše v svet z željo, da bi se duša v njem našla, in samo v takem potovanju je prihodnost. Tako je temeljni problem tega potovanja duše v svet in namen *Duha utopije* že omenjena možnost samosrečanja. Postati sam svoj, poiskati in najti se v tem strašnem svetu uspe le tistemu, ki nekaj premore. Kdor je nič v svoji notranjosti, tudi zunaj ne bo ničesar srečal in nič postal. V *času dovršene grešnosti*, ko se rušita nebo in zemlja in ko vsepovsod vlada občutek brezdomovinskosti, edino še v nas gori luč in zdaj je »ustvarjalna, filozofska ura kateksohen tukaj«, in Bloch jo razume kot »nenehno koncentracijo budnih sanj, sanjarjenja po čistejšem, višjem življenju« in po »odrešenju od zla, praznine, smrti in uganke, po skupnosti s svetniki in o obratu vseh stvari k raju«.[53] Samo te miselne sanje so dejanske in ustvarjajo stvarnost, dušo »tretje kraljestvo«, ki je sicer s svojim pogledom uprto k zvezdam, vendar čaka na besedo, in filozofija bi bila brez vrednosti, če ne bi »ustvarila miselne odrešitve za takšno kristalno nebo obnovljene stvarnosti«.[54]

Za moralne vrednote in moralno čistost gre, toda ali se v določenem zgodovinskem trenutku za »amulet čistosti« sme uporabiti »kategorični imperativ z revolverjem v rokah«. To je vprašanje, ki se mu tudi Bloch ni mogel izogniti, ko je razmišljal o tem, kako pregnati zlo najširših svetovnih razsežnosti. Tako deluje »Jezus biča in Jezus ljubezni do bližnjega« hkrati in »duša mora postati kriva, da bi uničila slabo obstoječe«.[55] Kakorkoli že danes razumemo Blochovo jasno in očitno stališče iz zgodnjih tridesetih let, njegovega *Duha utopije* ne moremo brati na način, ki bi predpostavljal, da za dosego dobrega dopušča tudi slaba sredstva oziroma da cilj opravičuje sredstvo. Ni razloga, da bi v tem delu videli enačaj med etiko in terorjem, recimo jakobinskega izvora. Nesporno dejstvo tukaj ostaja, da je Blochova trajna mišljenjska

preokupacija etika; pri tem je tudi s pomočjo starozaveznega izročila apeliral na *Boga pravičnosti*, kakor nastopa pri Izaiju, in ne na *Boga narave* pri Jobu.

Zelo številnim trditvam, da je pri njem etika substitut za religijo, ne moremo docela oporekati. Toda ali je na vprašanje etika ali religija pri Blochu sploh mogoče odgovoriti?

Če zelo natančno povzemamo Blochova dobesedna stališča iz *Duha utopije*, vidimo novokantovski vpliv, saj je po novokantovskem mnenju religija še najbolj smiselna tako, da se ukinja in prehaja v etiko, skratka, da učinkuje kot druga, dejavna resnica, torej kot etika brez monopola na prvo in najvišjo resnico. S pomočjo Kantovih stališč so novokantovci teološko pamet opozarjali, naj razmisli, kakšno etiko potrebuje, da bi sama mogla učinkovati etično, kajti teologija kot taka sama po sebi, etike nikakor ne more utemeljevati. Pri Blochu so očitna zelo številna prizadevanja, na podlagi katerih ni neupravičen sklep, da ukinja meje med teologijo in filozofijo, podobno kot Paul Tillich. Seveda je ta odnos pri interpretih Blochove misli še danes odprt in zato o njem nikakor ne dobimo jasnih in enoumnih odgovorov.

Iz Blochovih poznejših razmišljanj izhaja, da »ima utopija predvsem dve središči: religijo in v religiji problem najvišjega dobrega, aristotelovski problem summum bonum, tega summum supremum«.[56] Vtis, ki ga *Duh utopije* ponekod zapušča, je pojmovanje utopije, ki temelji in izhaja iz religiozne potrebe. Dejansko je mogoče postaviti vprašanje, ali utopije ne nastajajo v pomenu nečesa, kar nadomešča religijo. S tem se začne problem, ki je zelo točno opisan z ugotovitvijo, da je utopija ne glede na to, kdaj v zgodovini nastopa, »vedno nekakšna socialna ali politična religija, na katero nobene cerkve ni mogoče nadgrajevati«,[57] kajti utopija počiva na verovanju - če sploh - v Boga in na predstavi sveta, ki vedno ostajata samo znotraj njegovih meja. Tako je povsem razumljivo, da, kot to izhaja iz mladostnih Blochovih in tudi številnih Lukácsevih del, prejme docela nov pomen odnos med transcendenco in imanenco, med religijo, etiko in estetiko, odnos, ki v sebe bistveno vključuje ateizem, celo predpostavlja.

Če mislimo ta razmerja na novo in zavračamo razrešitve teh odnosov na način, ki nam ga ponuja tradicionalna filozofija, potem seveda tega ne moremo brez nove in zadostne ontološke utemeljitve, teorije stvarnosti oziroma nauka o bivajočem. Četudi beremo *Duha utopije* najprej pod vidikom določene filozofije zgodovine, ki s te strani zgodovine opozarja na epohalni Marxov pomen, hkrati pa z vso svojo zavezanostjo sublunarni, tj. zemeljski sferi ne zataji svetopisemskih izročil, je že v tem Blochovem zgodnjem delu dokaj razpoznavna antropološka problematika in prizadevanja za izgradnjo novih

najbolj temeljnih ontoloških stališč, teh, ki zadevajo stvarnost v celoti. Tak pristop - kot je bilo že opozorjeno - takoj kaže na omejenost samo filozofsko-zgodovinskega pristopa, kajti dejstvo je, da Blocha najprej zanimajo problemi na ravni antropologija-kozmologija.

V uvodnem delu *Duha utopije*, naslovljenem kot *Namen*, Bloch govori o »interni poti, imenovani tudi »samosrečanje«, in z interno potjo se najprej oblikuje beseda in samo z močjo notranjega se pripravlja izhod iz »zablod sveta«.[58] Zato na poznejših straneh beremo, da ima »vse obstoječe svojo utopično zvezdo v krvi«,[59] in šele takrat, ko je notranje pripravljeno, je dana možnost za potovanje in v takem potovanju duše skozi svet zajamčena neodtujena prihodnost. Po izrecnem zapisu v *Namenu* je vsebina duše razumljena kot širina, tj. »eksterna kozmična funkcija utopije«, ki jo usmerja povsem določen smoter, uperjena je namreč proti »bedi, smrti in oklepu fizične narave«.[60] Da bi prišli do utopično načelnega pojma, je nujna metafizično konstitutivna pot, ta pa kot taka načenja vprašanja Blochove filozofije zgodovine, ki je vedno in najprej utemeljena z določeno antropologijo in ontologijo, tj. teorijo stvarnosti.

Že v *Duhu utopije* zasledimo zelo jasno misel, da Bloch brezdomovinskosti sodobnega časa niti malo ne povezuje v smislu tiste razrešitve, ki ima pogled uperjen nazaj, v misel o izgubljenem raju. Vse, kar je povezano s svetovnimi potmi, s pomočjo katerih notranje postaja zunanje in zunanje notranje, kot tudi njegovo pojmovanje apokalipse, prejme svoje težišče v prihodnjem. Resnica dogajanja glede na svojo razrešitev, izhod iz časa dovršene grešnosti, ni v tem, kar je že Platon imenoval spominjanje, tj. *anamnesis*, ampak, kakor nas prepričuje Bloch, tudi s pomočjo svetopisemskih vzorov, v mesijanski in odrešenjski luči. Podobno kakor znani judovski, sicer novokantovsko usmerjen filozof Hermann Cohen (1842-1818) razlikuje med pojmoma »anamneza resnice« in »eshatologija resnice«.[61] S te predpostavke ostaja za Blocha glavno vprašanje predvsem, *kam* in *kako* in ne *od kod*.

Eno njegovih najbolj temeljnih sporočil glede pojmovanja resnice je samo v tem, da gre za nekaj, kar-se-še-sploh-ni-zgodilo. Dogajanje nima vzora v nečem preteklem, ampak samo v prihodnjem, nakazano z možnostjo po pristni drugačnosti, s tem, kar opisuje tudi s svojima kategorijama *novum* in *še-nebiti*. Resnica, ki osvobaja, sicer povzema vase vse bogastvo svetopisemskih izročil, tako staro - kot novozaveznih -, vendar ne zastaja v kakšnem fatalizmu in kultu duha prednikov.

Nič preteklega, zagledanega v kakšno prvobitno harmonijo, ni Blochov teren razmišljanj. Čeprav zelo intenzivno prediskutira s celotno zgodovino

filozofije, jo upošteva in nadgrajuje, ne podlega temu, kar je v *Ateizmu v krščanstvu* primerjal z metafiziko navzdol, vse tja do tal in krvi.[62] Arhaizme v pomenu nečesa prvega kot povsem izvornega temelja in arheja Bloch odločno odklanja. Prav tako odklanja tudi pojmovanje metafizike navzgor, z njeno zagledanostjo v onstranskost in odrešenje z one strani zgodovine. S svojo utopično filozofijo Bloch ohranja metafiziko, saj se njegova filozofija nikakor ne odreka pojmu transcendence, ki jo pojmuje kot samo najbolj pristno človeško, vendar ostaja na ravni *imanence* in ne onkraj zgodovine.

Bralcu Blochovega *Duha utopije* je ponekod nejasno, kaj pravzaprav počnejo v njem zelo pogoste religiozne prispodobe, filozofska razmišljanja, nabita s teološko problematiko, poleg Kanta in Kierkegaarda tudi svetniki in angeli, pri Marxu Job, cerkveni očetje, Lucifer in še kdo; o Mesiji pa znajo še največ povedati heretiki. Kaj ateist Bloch z njihovo pomočjo želi sporočiti?

Predvsem eno, in sicer to, da mu gre za odrešenjski vidik, ki bi po njegovem uspel z »resnico kot molitvijo«[63] priklicati vse zunanje in zunanji, sicer še tako odtujeni in sovražni svet približati notranjemu in z močjo notranjega sveta zapolniti nepopolnost in odtujenost vsega zunanjega. Od tod njegova odločna trditev v *Duhu utopije* še leta 1963, da ga je pri nastajanju tega dela usmerjalo načelo: »Svet ni resničen, toda resnica in človek ga bosta vrnila v domovanje.«[64] Zato je brez vrednosti vse, tudi celotna kultura, če je človeku odtujena, in Bloch si v sklepnem delu *Duha utopije* čisto nič ne pomišlja izreči o namenih in prizadevanjih svoje utopične filozofije, da Bogu sicer »dolgujemo svojo čistost«, toda tudi »on nam dolguje svoje odrešenje«.[65] S pomočjo Dostojevskega in razmišljanj Ivana Karamazova Bloch apelira na vero v Boga, vendar odklanja njegov svet in »panlogistični dan sodbe in pomiritve«.[66] Zato je Blochova razrešitev samo verovanje v tistega Boga, »ki velja«, in ne, »ki je«.[67] Po Blochu se namreč ne da verovati v Boga, ki gospoduje in celo upravlja s svetom, hkrati pa osvobaja od vseh tegob in muk sveta, skratka od vsega s svetom povezanega. Zdaj postaja aktualen ateizem, ki ga po njegovem narekuje nova doba s svojim obratom k subjektu.

In nihče drug tega obrata »magije subjekta« ni tako zelo dojel kot Jezus in v nas vsadil »najpopolnejši lucifersko-parakletični razvoj«.[68] Samo še »herojsko-mistični 'ateizem'« nam ostaja, kajti edino »moralni jaz« še »gori«,[69] potem ko je Bog onemel, nas zapustil in se spremenil v Svetega Duha.

V času, ko je pisal *Duha utopije*, je bil trdno prepričan, da odrešitev prihaja, da je možna in dosegljiva predvsem z »etiko in njeno metafiziko«,[70] vendar razrešitev, o kateri je Bloch razpravljal, ni dokončno konkretizirana utopija, saj bi ta v bistvu utopijo preklicala.

Kakor po eni strani ni konkretiziral utopije z ničimer iz preteklosti, recimo z mislijo o izgubljenem raju, tako jo je glede prihodnosti, sicer povsem jasno določeno s konkretno vsebino, puščal odprto, ne glede na vsa svoja pričakovanja *revolucionarne gnoze* v dvajsetih letih 20. stoletja, v času torej, ko se ni dalo več obiti Marxovega imena. V tem smislu je povsem točno zadel Wolfdietrich Schmied-Kowarzik z naslednjo ugotovitvijo: »Povsem narobe razumemo Blocha, če mislimo, da nam s svojimi podobami upanja, svojimi sanjami o boljšem življenju, želi predpisovati prihodnost - prihodnjega sveta nam ne želi niti orisati. Prihodnosti se ne da konstruirati, ker je načelno odprta.«[71] K temu je treba dodati še povsem nesporno dejstvo, da Bloch nastanka utopij ne povezuje najprej z družbeno-zgodovinskimi razlogi, v nasprotju z večinskim pojmovanjem izvora utopij. Njegovo pojmovanje utopije je najprej izrazito antropološke narave, s tem da je antropologija dobesedno dojeta kot ontologija človeka.

Kakorkoli že danes razumemo Blochov *Duh utopije*, nujna predpostavka za razumevanje tega dela je problem, ki ga je Bloch sam nakazal. Gre mu namreč za *samosrečanje*, za naše lastno samosrečanje, in področje, kjer do tega prihaja, je po Blochovem opisu odprt prostor, ki seže od starega in zapuščenega vrča v kleti prek takega ali drugačnega umetniškega dela vse tja do naših sanj in dnevnega sanjarjenja, kajti ta prostor je neskončno odprt v svojih možnostih. Zato nikakor ni vprašanje vseh vprašanj *rezana podoba*, bodisi da gre za utopijo ali upanje, ampak smo absolutno vprašanje vedno mi sami, in to so in tudi ostajajo trajna sporočila tako njegovega *Duha utopije* kot njegovega pojmovanja utopije nasploh. Tukaj je na delu nekaj mističnega, moč človekove notranjosti, ki sili navzven, prehaja svoje meje, tako da je Bloch v tem smislu prisluhnil tudi judovski mistiki na podlagi Zoharjevih besedil. Gre za dokaj očiten vpliv »ezoterične spekulacije«[72] iz Kabale, ki se ga je Bloch navzel prek del Gershoma Scholema.

In Bloch nikjer drugje ne pripozna nobenega drugega prostora, v katerem naj se notranje naseli, tj. svet duše, kot samo znotraj kozmičnega, družbenega. Tako je - in to mu moramo tudi izrecno priznati - razmišljal o sovpadanju, vzajemnem in obojestranskem potrjevanju - ne razhajanju - človekovega reda z družbenim redom, oboje pa razumel v smislu sovpadanja s kozmičnim redom. Z mistično molitvijo po Zoharjevem vzoru naj bi en svet vseboval drugega in ga celo privzdigoval. Tak vzajemni odnos je Bloch dojemal kot funkcionalen odnos in samo z njim je opravičeval svoje pojmovanje totalnosti, v kateri skupaj nastopajo duša, Mesija in apokalipsa. Duša, ki sama v sebi in s seboj nosi Boga, s svojo voljo in hotenjem v »gotskem hramu samo-

srečanja«[73] in želje samó po sami sebi na svojem popotovanju v svet in skozenj - po Blochovem suverenem prepričanju - uspe razrešiti še v bistvu nekaj kantovsko nerazrešljivega, namreč problematiko *stvari po sebi*. S pomočjo utopične vsebine duša odkriva in korespondira vsepovsod z »moralno-mistično simbolno intencijo« in tako smo hkrati popotniki in kompas. *Stvar po sebi*, nekaj, česar še ni, postaja »volja našega obraza« in »obraz naše volje«.[74]

Utopija - anticipirajoča zavest

Bloch svoje vseskozi utopično in mesijansko pojmovanje resnice v *Duhu utopije* izrecno povezuje z voljo, zato se takoj zastavi vprašanje, ali gre pri tem za hotenje, ki je dejavno in prehaja v delovanje, oziroma kako je njegova utopija sploh delujoča in na kakšni ravni. Zdaj smo soočeni z zelo pomembnim vprašanjem, namreč, ali je utopija *dejavno načelo* ali *refleksijski pojem*.[75]

Pri utopiji gre najprej za določeno vizijo sveta, ki seveda učinkuje, ima vpliv na stvarnost, vendar zelo posrednega. Utopija ni neposredno napotilo za delovanje in za konkretno akcijo. Strinjati se je treba z mnenjem, da utopično mišljenje sicer prinaša s seboj »vizionarske osnutke« kakšnega »drugega sveta«, vendar ta vizija v utopijah na splošno ni mišljena kot »načelo delovanja«, ampak pomeni samo »temeljno obliko kritike zgodovine in kulture«.[76] Isti avtor tudi s pomočjo Gadamerjevih študij o Platonovem pojmovanju utopije opozarja na bistveno razliko med vizijo, ki jo s seboj prinašajo utopije, in utopijami samimi. Vizija po njegovem predstavlja določena stališča kritike sedanjosti na način, ki deluje »od blizu«, v nasprotju od utopije same, ki učinkuje »od daleč«. Tako utopije ne morejo delovati kot kažipot za akcijo in delovanje, ampak so samo »refleksijski kažipot za poteze mišljenja v daljavo«.[77] Pri tem seveda utopije vplivajo na vizije, kot je možna tudi prekinitev tega sovplivanja.

Če upoštevamo samo *Duha utopije* in ga ne povezujemo z Blochovim mnogo poznejšim delom *Princip upanja*, potem seveda Bloch sam potrjuje - vsaj v enem delu - prej omenjeno izvajanje. Po Blochovem lastnem opozorilu gre za negativen način izrekanja, in kar zadeva njegovo pojmovanje utopije v *Duhu utopije*, je ta v marsičem izrečena samo negativno, čeprav je konkretna, nikakor abstraktna, namreč ne učinkuje utopistično. Vendar se Bloch zaveda, da je tudi tisto, kar učinkuje samo iz daljave in zelo posredno, vendar konstitutivno, ko gre za poskus udejanjanja tega *še-ne*. Zato v *Principu upanja* poudarja razliko med *konkretno-utopičnim* in *abstraktno-utopičnim*. Dnevno sanjarjenje, ta naša intenzivna potreba po transcendenci, vendar na

ravni imanence, je in ostaja abstraktno-utopična. Toda, ko gre za umetniški svet, to, kako ustvarja npr. arhitektura, je docela konkretno-utopično; svet arhitekture je stvarni svet, ki nas obkroža kot naš življenjski prostor, v katerem nam je na dosegu vse, celo najbolj neposredna možnost uvida v konkretne utopije.

Že z naslovno obliko *Zgradbe, ki odslikavajo boljši svet, arhitektonske utopije*[78] poudarja, da je utopična funkcija anticipirajoče zavesti na področju arhitekture bivanje, izpolnjeno z upanjem, mirom, srečo, varnostjo v konkretnem prostoru. Prastara utopija arhitekture je, da bi se prebivalo vsepovsod kot doma, in njeno upanje je kot kristalno ozaveščanje sanj o zemeljskem raju. Ozaveščeno in razloženo upanje je skladnost vseh delov v celoto, sama celota pa kot *utopija v prostoru*, in arhitektura je tak prostor vedno skušala izoblikovati kot nekaj popolnega. »Zgodovinska vsebina upanja, ki je najprej prikazana v predstavah in enciklopedično raziskana v realnih sodbah, je človeška kultura, ki se nanaša na svoje konkretno-utopično obzorje.«[79] Človeštvo je v svoji zgodovini izoblikovalo nekaj zelo veličastnih arhitektonskih dokumentov takega konkretno-utopičnega obzorja.

Glede idejnega sporočila v zgodovini arhitekture po Blochu izrazito izstopata dve utopiji: *egipčanska* in *gotska*.

Obe tudi konkretno učinkujeta in obe sta vsebinsko naravnani povsem drugače. Egipt uteleša *utopijo kristala smrti*, gotika pomeni *utopijo drevesa življenja*. Tretja linija, grška, ki je med tema dvema skrajnostma, pomeni »občečloveško srečno naključje in srečo«,[80] nikjer predimenzionirano ravnotežje med preudarnim življenjem in umirjeno geometrijo. Toda samo dva načina gradnje, egipčanska in gotska linija, sta po Blochu popolnoma razvila vse svoje izrazne možnosti. Egipt s svojo astralno-kristalno kozmomorfno usmerjenostjo zelo vpliva na celotno zgodovino graditeljstva. Je kot hotenje po izgradnji najbolj čistih oblik.

Sanje in upanje arhitekture so v egipčanskem smislu obževanje sonca, toda za biblijsko-preroško izročilo in za eksodus iz Egipta tudi arhitektura ni ostala nema. Eksodus pripelje v zgodovini do nepoganskega graditeljstva, še posebej z nastopom krščanstva, do anti-Egipta in anti-Babilona. Ne samo drevo življenja, s katerim gotika nasprotuje kristalu smrti, tudi odnos do sonca je zdaj drugačen. Na podlagi astralnega mita, ki je - kot mit - podlaga za dojemanje prostora v kozmično-geometrijskem graditeljstvu, so sonce častili na vzhodu, kjer vzhaja. V sistemu biblijsko-krščanskega nazora pa arhitekturna simbolika poudarja zahajanje sonca. Simbolika izvira iz ohranjene legende o Abrahamu, ki se je na gori Moriji obrnil proti zahodu. Gotski simbol gradnje

ni refleksija vsemirja, opozarja Bloch, temveč prihaja iz »eona drugega, prihodnjega sveta«,[81] po zatonu tostranskega življenja. Gotska katedrala je zato predprostor za »novo nebo« in »novo zemljo«.[82]

Po teh razmišljanjih o zgodovini arhitekture in o njenem graditeljstvu si Bloch postavlja vprašanje, kako bi bilo mogoče konstruktivno združiti ideal prostora oziroma utopijo kristala in utopijo drevesa življenja, tudi v času, ko sta obe utopiji že zapustili za seboj svoj izrazito religiozni izvir. Mar ju je možno združiti v konkretni enotnosti? S takim vprašanjem začenja svoja razmišljanja o tem, kako arhitektura gradi danes in kakšen je sistem v zdajšnjem graditeljstvu. Način današnje, izrazito tehnično usmerjene gradnje je estetsko nevzgojen. Hiše so danes videti, kot da bi bile pripravljene na pot, toda ne kažejo te pripravljenosti, povezane z drugimi. Po Blochu je smiselno tisto oblikovanje, ki ohranja človeka kot vprašanje in posreduje kristal kot odgovor.

»Gotika v kristalu« in »kristalnost v prostorski umetnosti«[83] - Bloch se zaveda kot filozof, ne kot arhitekt, da je nemogoča sinteza egipčanske utopije gradnje na eni strani in gotike na drugi. Po njegovem uvidu se ni še nikdar in nikjer pojavilo nekaj izvirno tretjega, razen krutosti in pretiranosti. Zato ostaja vprašanje: Kako je lahko človeško polnost ponovno graditi v jasnosti? Kako prežeti red arhitektonskega kristala z resničnim drevesom življenja, humanim ornamentom?«[84] Arhitektonska utopija je po Blochovi filozofiji arhitekture začetek celo geografske utopije. To hkrati pomeni tudi načrt boljšega in bolj humanega sveta, vsaj kar se tiče njegove konstrukcije v arhitekturi. Svet svobode naj bi bil prežet s kristalno konstrukcijo in drevesom življenja. Kristal je kot horizont tega miru, drevo življenja pa edina dejanska vsebina tega miru in jasnosti.

V tem je Blochovo sklepno sporočilo o arhitektonski utopiji in upanju. Z vsemi temi nazori Bloch zelo nazorno pojasnjuje, v čem je konkretnost utopij, kako učinkujejo, so del nas in naše kulture, ki nas obkroža, zato razprava, kako nekaj učinkuje od blizu ali od daleč, pač ni in ne more biti docela Blochov teren. Kajti Bloch raziskuje to, kako utopije zares učinkujejo in so del naše stvarnosti - utopičnost utopij sploh ni njegov pristop.

Bog v obdobju brez neba

Nedvomno je *Duh utopije* - kot tudi celota Blochove obsežne življenjske misli - zelo dosledno ateistično izpeljano delo na podlagi Blochovega filozofsko-kategorialnega aparata, s katerim utemeljuje svoj materializem, ki je v

novejši dobi eden filozofsko najprepričljivejših in nedogmatskih, čeprav dosledno metafizično razvit.

Še tik pred smrtjo je že skoraj deklarativno poudarjal svoj ateizem v delu *Experimentum Mundi*, napisanem v letih 1972-1974 in posvečenem spominu Rose Luxemburg. Ničesar ni v pomenu onstranskega misterija, samo in zgolj tostranska naravnanost, tostranski misterij, transcendenca na ravni imanence.

Dejstvo je, da je svet, da je *bit*, in to ni konstrukcija, kajti to dejstvo je nekonstruirano, kot tako pa nenehno sproža strmenje, čudenje, in od tod izhaja spraševanje, kaj je to, kar je. Na to, kot pravi Bloch, *nekonstruirano vprašanje* ni dokončnega odgovora, še najmanj ne enkrat za vselej. Svet, sama struktura sveta in odnosi v njem so trajno odprto vprašanje in moč našega spraševanja izhaja iz prvotnega začudenja (tò thaumázein) nad tem, da je nekaj, ne pa, da ničesar ni. In ravno to dejstvo, da je nekaj, je trajni izvor našega razmišljanja, ki sploh omogoča zgodovinski nastanek čuta za teorijo, ki je podlaga za nastanek umetnosti, znanosti, filozofije. Že umirajoči Bloch je odločno povedal: »Takšno začudenje, usmerjeno na klico in jedro vsega spraševanja, na nejasno jaz-sem in je-bit, na njegovo neugaslo biti-v-svetu, se oklepa zvestobe tostranskemu misteriju.«[85] Četudi po prvih odgovorih začudenje mnogo prehitro ugasne, Bloch z latinskim rekom zavpije »sursum corda« (kvišku srca), ko je treba ohranjati zavest o *sprašujočem čudenju*, »toda ne teološko, temveč docela transcendirajoč, v imanenco transcendirajoč, v tisto najbližje, kar nas obdaja, to je polno filozofskih problemov«[86] in - njegova življenjska pot se izteka, že je na poti v večnost.

Vendar se Bloch že na samem začetku svojega miselnega oblikovanja ni mogel izogniti zelo pomembnemu vprašanju, kaj zdaj po *smrti Boga* stopa na njegovo mesto in s čim zapolniti očitno nastalo praznino.

V *Duhu utopije*, kjer Bloch analizira Lukácsevo *Metafiziko tragedije*, postavlja vprašanje, kako je dejansko z Bogom v »obdobju brez neba«.[87] Kot edino »zgodovinsko, utopično možnost tragičnega časa« Bloch razume, da Bog mora zapustiti dogajanje in da samo na ta način ostaja, ga sicer ni, učinkuje pa. Nič naj ne bo več kot Bog, »toda gledalec mora ostati«.[88] Zanimiva je ugotovitev,[89] da si Bloch in Nietzsche na izpraznjeno mesto izrecno prizadevata postaviti povsem novo načelo in oba zavračata tradicionalne rešitve. Kantovsko načelo volje je tu več kot dobrodošlo, s tem, da kar pri Nietzscheju nastopa kot *volja do moči*, je po Blochu *obraz volje* utopija, ki prejme kozmične razsežnosti. Zato si je Bloch že v prvi različici *Duha utopije* zastavil »vprašanje, kaj so stvari, ljudje in dela v resnici, gledano po zvezdi njihove utopične usode, njihove utopične stvarnosti«.[90]

Kozmične razsežnosti utopije so tako specifičen Blochov pristop, da ga ni odveč označiti za *blochovsko držo*, ki ji kakšen zdajšnji zaklinjalec konca utopije prav z ničimer ne more oporekati aktualnosti. Blochova utopična zavest je živa in kot taka spremlja filozofsko potovanje, ki si prizadeva poiskati resnico s svojo znano in priljubljeno sintagmo, sicer iz *Duha utopije*, z »utopično zvezdo v krvi«,[91] kot poudarja še v *Tübingenskem uvodu iz filozofije* leta 1963 in kar je sicer prenesel na celoto svoje misli. Tukaj sam ponavlja svoje znano stališče iz druge izdaje *Duha utopije*, da je »vprašanje po nas edini problem, rezultanta vseh svetovnih problemov«, in »edini osnovni problem utopične filozofije« je samo »odpiranje vrat v povratek domov«,[92] v domovanje. Tako je utopija način človekovega bivanja, skratka način, kako človek je, in s tem eksistencialna, tj. bivanjska določnica človeka, kot taka pa soočena z dejstvom, da smo ljudje končna in umrljiva bitja. Zdaj se Bloch sooča s fenomenom smrti in vprašanje je, kakšen je odnos med utopijo in smrtjo.

Utopija smrti – nesmrtnost

V zaključnem delu *Duha utopije* razmišlja med drugim še o smrti, kajti funkcija eksterne kozmične utopije je tudi v tem, da nastopa proti smrti, sklep, ki v prvem trenutku po Blochovi načelni opredeljenosti za ateizem preseneča.

S smrtjo je samosrečanje prekinjeno, kajti našega jaza ni več zraven; tako ostaja za Blocha vprašanje, če bi v sebi sploh našli umiranje, ki ga srečujemo okrog nas, soočeni vedno in samo s smrtjo drugih. Morda je imel katoliški teolog in filozof Johann Baptist Metz, ki je Blochovo filozofijo dobro poznal, pred očmi ravno ta del *Duha utopije*, ko je sicer v kontekstu svojih razmišljanj v krajšem prispevku z naslovom *Čas brez konca?* nedavno zapisal: »Ne individualno življenje, ampak prav čas drugih, ne predtek v lastno smrt, ampak izkušnja smrti drugih zbuja eshatološki nemir.«[93] In ta nemir je Blochova življenjska preokupacija, ki jo je danes, ko je njegova pot že strnjena, mogoče opisati kot načelno soglasje ideji pojmovanja *časa brez konca v večnost* in ne po nihilističnem vzoru *časa brez konca v nič*.

Z Blochovo pomočjo si smemo zastaviti vprašanje, zakaj je v nas vse, kar je povezano z našim delovanjem in mišljenjem, naravnano tako, kot da bi živeli večno in nikdar ne umrli. Zakaj je v vsakem kančku naše dejavnosti *klic po večnosti* in *nesmrtnosti* močnejši od vse naše trdne vednosti o tem, da smo končna in umrljiva bitja? Gre za občutenje življenja, »ki ga ni ustvaril noben

Bog in noben smrtnik začel«,[94] pove Bloch s pomočjo Hölderlinovega *Hyperiona*. Na podlagi takšnega občutenja nastaja *utopija smrti*, ki naj bi bila samo možnost nečesa, kar smrt presega, kot njeno nasprotje, tj. *ne-smrt*. Ko ateist Bloch razpravlja o smrti, o tej na videz najmočnejši anti-utopiji oziroma neutopiji, skozi zelo težko razumljiva razmišljanja le slutimo, da po njegovem smrt nikakor ni to-poslednje, kajti razen nje je v nas še močnejša, ne toliko potreba, ampak volja po nesmrtnosti, »silna in nezaključena voljna in aperceptivna masa tendiranja, stvarni duh duše utopije«.[95] Kot da bi z načelom volje oporekal Nietzschejevemu nihilizmu in niti s smrtjo ne bi želel potrjevati ideje o večnem vračanju enakega, če je to zgodba o času brez konca v nič. Tem svojim razmišljanjem se Bloch nikdar ni odpovedal, vsepovsod ga spremljajo in vedno znova se vrača k njim, še v mnogo poznejšem *Principu upanja* in tudi v *Ateizmu v krščanstvu*.

Za Blocha ostaja trajno spoznanje po ženini smrti leta 1921 - Else Bloch von Stritzky - predvsem to, da duša po smrti ne premine in da smrt nikakor ni nekaj poslednjega. Tako mu je prva žena poleg čuta za mistiko posredovala še »organ za smrt, da jo lahko dojemam, da se mi smrt povsem razkriva«.[96] In kaj je vsebina tega, kar mu je razkrila? Čisto nič drugega kot pojem *večnosti* in *nesmrtnosti*. Zato je s svojo filozofijo utopije in upanja ta tako zelo svojevrsten *ateist po volji Boga* angažiral prav vse iz bogate zakladnice človekovega duha, da bi izdelal najmočnejše sredstvo proti najmočnejši ne-utopiji in neupanju, tj. smrti. Zaradi tega svojega poskusa je še danes vsakemu filozofu živ očitek in opomin, namreč, kakšen filozof je tisti, ki ne more misliti nesmrtnosti in večnosti. Morda ni odveč sklepna ocena, da je kakšen ateist zares pojasnil vsebino svojega ateizma šele takrat, ko je uspel razložiti bitnost duše, ki je v tem, da po smrti ne premine.

Naslov enega izmed poslednjih poglavij njegovega *Ateizma v krščanstvu* se glasi *Izvori možne hrabrosti za smrt ali odhod*. Sredi življenja nas obkroža smrt - kako torej pristopiti k njej?

Vedno je zelo blizu nas, četudi še tako daleč, in mi smo vedno zraven pri smrti drugih in ne pri svoji lastni. Za srečanje med *kozmosom* in *logosom* gre po Blochu, za bolj ali manj sekularizirane alternative samega astralnega oziroma logičnega mita.[97] V sekularizirani obliki učinkuje astralni mit pri Brunu, Spinozu, francoskih materialistih, sekularizirani logični mit pri Leibnizu, Heglu, predkrščanskem idealizmu. Kako si kozmos in logos stojita nasproti oziroma kako se medsebojno srečujeta duh in materija? Kakor izhaja iz Blochovih težko razumljivih zapisov, gre za to, da z logosom prekinjamo kozmos, namreč njegovo statičnost, in s kozmosom ustavljamo logos, predvsem nje-

govo spekulacijo, ki izhaja iz neskončno-aproksimativnih postavk svobode. To prekinjanje in ukinjanje enega z drugim je prikazal s knjigo o *Apokalipsi*. Zaveda se, da je to najbolj pretirana in od vseh utopij najbolj mitološka utopija, a vendar kot taka obstaja samo zato, da bi gradili novo, boljšo zemljo in svet za duše, ki bodo kot neveste. V vseh ljudeh je nagnjenje do tega, kar še ni nastalo, in to nenastalo se imenuje »spero ergo ero«,[98] upam, torej bom. Tudi po vsem zemeljskem, a hkrati najbolj sredi njega. Kot da bi Bloch želel dopovedati, da se ta dan še ni zgodil, a jemanje prihodnjega iz preteklosti ostaja. Torej tudi iz sveta *Biblije*, te *knjige knjig*, knjige vseh knjig.

Danes morda lažje razumemo, zakaj je Bloch v času vzpona ateizacije mišljenja, ki je tako zelo globoko zaznamovalo ne samo marksistično misel, ampak celotno našo kulturo v 20. stoletju, želel že v *Duhu utopije* ateizem obvarovati pred trditvami, da po smrti ničesar ni in da se s smrtjo vse samo konča. Ekstenzivna funkcija utopije, ki notranjemu ne dopušča, da bi ostajalo zaprto samo v sebe in znotraj sebe, pripelje Blocha, podobno kot nekoč pitagorejce in Platona, do nauka o preseljevanju duš, kajti »smrt prisiljuje rojstvo metempsihoze iz moči metapsihike«.[99]

Zakaj je Bloch sploh potreboval nekaj takega kot nauk o preseljevanju duš?

Povsem nesporno zato, da bi z njim ohranjal pojem večnosti, predvsem kot kozmični proces, in z njim zavračal nihilizem, tako zelo očiten po *smrti Boga*. Soočen s problematiko kozmičnosti, se seveda ni mogel izogniti zelo pomembnim vprašanjem, ne samo o večnosti sveta, ampak morda še mnogo bolj - ravno zaradi judovsko-krščanske tradicije, ki jo je tako zelo očitno upošteval in ji včasih že skoraj pretirano navdušeno sledil - nič kaj prijetnim vprašanjem o začetku in koncu, torej končnosti sveta samega, kar po znanem pravilu, da ima vse, kar ima začetek, hkrati s tem tudi konec. Toda konec česa?

Kaj je imel Bloch pred očmi, ko je o času razmišljal s pomočjo pojmov kot zgodovina v pomenu pred-zgodovine, ki je uperjena proti nam, in o pravi zgodovini kot dejanskem in pristnem dogajanju za nas in naše *samosrečanje* v pomenu kozmičnega procesa? Tukaj je očitno, da ne moremo slediti Kantovim antinomijam, že kar prvi, ko je s *tezo* govor o začetku in z *antitezo* o brezkončnosti sveta, ampak je treba slediti Blochu samemu.

V kozmični proces samospoznanja po Blochu sodi nauk o *preseljevanju duš*, kot v svet minljivosti sodi *vstajenje*. Zanimivo je, da Bloch nauk o preseljevanju duš razumel kot »najmočnejše protisredstvo za protislovje med našim kratkim časom in zgodovinsko nedoživetim časom«.[100] Zdaj je pred nami še *apokalipsa* in ni odveč sum, da je Bloch med večnostjo in apokalipso sku-

šal pomirjati z ateizmom ter tako reševati pojem večnosti, nesmrtnosti, neumrljivosti, in apokalipso sámo razumel kot strogo absolutno dejanje Sina človekovega v času, ko se je zdelo, da utopija ne samo postaja konkretna, ampak se spreminja celo v svetovni odrešenjski proces. Kot da bi na začetku 20. stoletja iskal odgovor na sicer neodgovorljivo vprašanje celotne zgodovine, namreč, kako je ta sploh obvladljiva, in pri tem izrekel kar najglobljo zaupnico metempsihični sili in apokalipsi samo zato, da bi z njima - kot filozof - pojasnil skrivnost sveta, namreč, da svet sploh je, tj. *nekonstruirano vprašanje*, in skušal svet reševati še pred njegovim dokončnim propadom.

Je ta njegov ateizem razočaral in kot utopija, ki si prizadeva kljubovati celo smrti, ker prisega na večnost in nesmrtnost, neaktualna in samo cinizem uma, kot ga zdajšnja doba včasih poimenuje. Odgovor je tukaj lahko samo na Blochovi strani - njemu v prid. Kajti dan, ki se še ni zgodil, ne pozna zamujenega trenutka in morda je samo v tem poslednjem zadosten razlog za to, da v novem tisočletju ne nehamo brati njegovega *Duha utopije*, ki je kot povabilo, da si pobliže ogledamo še kaj iz Blochove sicer zelo obširne filozofske misli.

Ničesar ni v Blochovi filozofiji, o čemer ne bi Bloch razmišljal na ravni *misliti* in *biti*. Kot da bi parmenidovska misel še enkrat doživela reaktualizacijo znotraj Blochove strukture mišljenja, toda v svoji izraziti materialistični vpregi. Gre namreč za strukturo mišljenja, ki nikakor ni naravnana subjektivistično, ampak jo Bloch vedno znova utemeljuje kozmološko, s strukturo sveta samega.

Idejni svet, ki ga njegova dela porajajo, je zavezan sublunarni sferi - zemeljski, že po pitagorejski simboliki svetu pod mesecem, ki po Blochu zapušča s seboj pridih nekakšne nesmrtnosti. Toda ta ostaja samo zemeljska, v vsem zavezana konkretnosti tostranskega bivanja, nikakršna supralunarnost - pitagorejski svet onstran, nad mesecem - ni podlaga za večnost in nesmrtnost. Samo v tem smislu je Blochovo filozofijo jemati kot eno najbolj pristnih in značilnih za materialistično tradicijo filozofiranja, ker nikdar in z ničimer ne izključuje idealizma, že skoraj po pravilu, da resnica ni samo v nečem enostranskem in izključujočem, ampak mora prisluhniti še kakšni pristni drugačnosti. Hkrati pa Bloch vedno razmišlja »s te strani« Marxa.

Blochova materialistična zareza

Glede *materialistične zareze skozi svet* ostaja Blochova filozofija ena najmočnejših ne samo v novejši zgodovini filozofije, ampak znotraj celotne materialistične tradicije filozofiranja - tradicije, za katero ni razloga, da bi se je sramovali ali jo omalovaževali. Ravno Bloch je tisti izjemni mislec, ki je s svojim življenjskim prispevkom materialistični tradiciji razmišljanja v marsičem trajno odvzel manjvrednostni kompleks, česar ne moremo ignorirati v zgodovinskem trenutku, ki se je zavestno odločil za *duha razlik* in *pluralizem*. Toda, kot že rečeno, ta materializem nikdar ne izključuje idealizma, ugotovitev, ki gre celo tako daleč, da ni neupravičeno vprašanje, če morda ravno idealizem v marsičem ne omogoča materializma in seveda obratno. Blochov in Adornov odgovor je tukaj samo pritrdilen.

In Blochov odnos do marksizma? Je po vsem tem, kar se je zgodilo in kar naj bi po mnenju nekaterih bil iztek dobe dvesto let, tj. od leta 1789 do 1989, še sploh smiselno vztrajati pri marksizmu?

Ni razloga, da bi se izogibali vprašanjem o Blochovem odnosu do Marxa in marksizma v času, ki je obema zelo nenaklonjen. Gre za vprašanje, s katerim se je Bloch že v času svojega življenja vedno znova soočal, saj je veljal za marksističnega filozofa. V pogovoru, datiranim z 12. oktobrom 1970, je na vprašanje, ali razume oznako marksistični filozof »kot pohvalo ali grajo«, odločno odgovoril: »Samoumevno kot pohvalo.«[101] Vendar je pri tem izrecno opozoril na svoja razhajanja s - takratnim - partijskim marksizmom in pojmovanjem marksizma kot ideologije. Vsaj na podlagi tega pogovora je mogoče jasno razbrati, da je zanj marksizem velik, pretežno ekonomski nauk, ki želi svet izboljšati in v njem »odpraviti odnos gospodar-hlapec«, se pravi logiko gospostva in njena ukazovalno-izvrševalna razmerja. Če bi se kaj takega zgodilo in bi uspelo postaviti nov začetek, potem bi se »velika vprašanja o bivajočem in veliko čudenje o bivajočem«[102] otresla svojih ideoloških temeljev. Kot da bi Bloch od marksizma pričakoval, da odpravi vsakršno ideologijo in z njeno odpravo na bistveno nov način postavlja vprašanja o bivajočem, o tem *nekonstruiranem vprašanju*, na katerega se že po Aristotelu ne da odgovoriti enkrat za vselej in dokončno. Bi to pomenilo zdaj, ko nam Bloch ne more več odgovarjati, da bi veljalo ponovno brati Marxa najprej s čisto hevrističnega stališča in manj z eshatološkega, kot je to počela »marksistična« doba v bistvu skozi vso 20. stoletje?

Kaj nam je Kocbek želel v svojem času dopovedati, ko je že opažal, kako delujejo nevarni procesi »bitne skleroze in pojemanja darežljivosti«?[103] Zato je moral s svojim pisanjem, ki je vedno učinkovalo kot udarec v polno, glede Blocha izraziti tole: »Ob Blochu čutijo predvsem marksisti alternativo: ali se bo marksizem razvil v resnično totalno, ekstatično in mesijansko resnico vsega človeka ali pa se bo izrodil v aleksandrijski racionalizem.«[104] Se je danes, če sledim kar Kocbekovemu jeziku, *stavbeniška umetnost* upanja in utopije docela sesula, ko ta umetnost niti teoretsko ni več zanimiva kot kakšna oaza v puščavi bivanja, kajti poti do nje so izginile? Za kako dolgo - in kakorkoli že, četudi neradi, ta trenutek moramo priznati, da gre za nekaj, kar v sebi nima obnovitvene moči.

Vprašanje, s katerim smo glede pojmovanja utopije soočeni ta trenutek, je namreč, ali v prihodnje pojma napredka res ne bo več možno graditi na pojmu utopije, ki je utemeljena filozofsko, metafizično, teološko, tako kot je to počel Bloch in kar v sebi uteleša lik *Naphte* iz Mannove *Čarobne gore*.[105]

O dogajanju najnovejše zgodovine trdi Joachim Fest tole: »Odpoved velikim ciljem in zgodovinskim nalogam, vsemu idejnemu nasploh, je bil eden izstopajočih pojavov, ki so spremljali te, revolucijam podobne procese.«[106] Iz tega seveda izhaja posredna ugotovitev, da se bo v prihodnje utopija, upanje, celo etika morda morala odreči svojemu metafizičnemu bistvu. Toda mnogi še vedno vztrajamo pri tem, da nove možnosti bivanja nastajajo takrat, ko se razvoj razpre s pojmom *napredka*, in sicer z odpiranjem in privzemanjem kakšnega velikega cilja, tudi poslednjega, namreč utopičnega. Bloch opozarja, da »*humanizem odraste v utopiji*, in filozofija je upravičeno spekulativna, medtem ko tvorijo dejanja, pričevanja, problemi, postulati še-ne-biti njeno osrednje, nikakor zgolj empirično delovno področje.«[107]

Skratka: ostaja zelo težko odgovorljivo vprašanje, ali pojem napredka in utopije - če pogojno pristanemo na tezo, da smo zares v postutopični dobi - sploh še lahko utemeljujemo filozofsko in v najširšem smislu idejno-metafizično. Utopija in utopično mišljenje bosta vedno povezana s presežnostnim mišljenjem, ki ima pogled usmerjen naprej. Vsaj Bloch nas prepričuje, da to brez filozofije ni mogoče, da to v marsičem omogoča šele kaj metafizičnega.

In kaj pomeni danes še biti marksist? Kdo sploh še hoče veljati za marksista?

Richard Rorty si je kot eden redkih upal povedati, da so verjetno »besede evangelija in tiste iz *Komunističnega manifesta* ljudi v enaki meri napolnile s pogumom in navdihom«. Omenjenima besediloma »moramo biti hvaležni«, saj »sta nas naredili nekoliko boljše - do neke mere sta nam pomagali preseči

našo surovo sebičnost in naš civilizirani sadizem«.[108] Kot da bi Rorty v enem delu svoje dejavnosti počel to, kar je bil Blochov življenjski program, in ne glede na morebitne dokaze ali celo protidokaze o tem neposrednem vplivu bi se tukaj Bloch takšnemu svojemu »učencu« lahko samo spoštljivo priklonil. Saj kot ugotavlja v svojem *Ateizmu v krščanstvu*, *Sveto pismo* vsebuje zelo številna mesta, ki učinkujejo subverzivno s svojo nestatično dediščino. Ta dediščina pomeni, da v *Knjigi vseh knjig* ni samo glas onstranstva kot tega vsepremalo-človeškega, ampak je v njej že nakazan eksodus iz statičnega sveta v kraljestvo svobode. To pomeni odpravo tega »zgoraj«, tega »onstranstvovanja«, kjer ne moremo najti človeka, v tostranski svet in soočeni smo s transcendiranjem kot uporom, in tu je hkrati tudi upor s transcendiranjem, četudi brez transcendence.

Zato je tudi »*Sveto pismo* končno možno brati z očmi *Komunističnega manifesta*. Šele tako *Sveto pismo* učinkuje, da se ateistična sol ne poneumi, in da to, kar vsebuje marksizem, dojema skupaj s tem čez, ki soli sami ne pusti, da bi postala neumna.«[109] Ker je za Blocha mišljenje preseganje oziroma *misliti pomeni presegati*, tj. transcendirati, je zanj hkrati tudi obvezujoče, celo odločujoče: *transcendiranje brez transcendence*. Tako bomo - vsaj po Blochu - mi sami svoj sedmi dan, vendar se ta dan še ni zgodil, toda upanje in celo odprta utopija ostajata.

Opombe

1 Francis Fukuyama: Konec zgodovine?, *Nova revija*, 1990, št. 101-102, str. 1097.
2 Prav tam.
3 Richard Rorty: Komunistični manifest 150 let pozneje: Spodletele prerokbe, veličastna upanja, *Teorija in praksa*, 1998, št. 5, str. 951 (dalje Manifest).
4 Prav tam.
5 Prav tam, str. 952.
6 Prav tam.
7 Ernst Bloch: *Geist der Utopie*. Zweite Fassung, GA 3, nav. iz Gesamtausgabe (GA) 1-16, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977, str. 12-13 (dalje GU II).
8 Ernst Bloch: *Geist der Utopie*. Erste Fassung, GA 16, str. 9 (dalje GU I).
9 Ernst Bloch: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, GA 10, str. 601.
10 Elke Kruttschnitt: *Ernst Bloch und das Christentum. Der geschichtliche Prozeß und der philosophische Begriff der »Religion des Exodus und des Reiches«*, Matthias-Grünewald-Verlag, Mainz 1993, str. 13.
11 Joachim Fest: *Der zerstörte Traum. Vom Ende des utopischen Zeitalters*, Siedler, Berlin 1991, str. 59.
12 Prav tam, str. 99.
13 Lothar Bossle: *Zur Soziologie utopischen Denkens in Europa. Von Thomas Morus zu Ernst Bloch*, Bonifatius, Paderborn 1993, str. 9.
14 Prav tam.
15 Prav tam, str. 137.
16 Hans Jonas: *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984, str. 357.
17 Edvard Kocbek: Obrazi - Ernst Bloch, *Naša sodobnost*, 1962, št. 3, str. 257.
18 Prav tam, str. 259.
19 Prav tam.
20 Gvozden Flego, Wolfdietrich Schmied-Kowarzik (ur.): *Ernst Bloch - Utopische Ontologie*, Band II des Bloch-Lukács-Symposiums 1985 in Dubrovnik, Germinal, Bochum 1986.
21 GU I, str. 9.
22 GU II, str. 11.
23 Prav tam, str. 13.
24 Prav tam, str. 289.
25 Prav tam, str. 299-300.
26 Prav tam, str. 300.

27 Peter Zudeick: *Der Hintern des Teufels, Ernst Bloch - Leben und Werk*, Elster Verlag, Baden-Baden 1985, str. 52.
28 Ernst Bloch: *Tendenz - Latenz - Utopie*, Ergänzungsband zur Gesamtausgabe 1-16, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1978, str. 16.
29 GU I, str. 359.
30 Prav tam, str. 363.
31 GU II, str. 263.
32 Prav tam.
33 Prav tam, str. 264.
34 Peter Zudeick: *Der Hintern des Teufels*, str. 340.
35 Ernst Bloch: *Subjekt - Objekt. Erläuterungen zu Hegel*, GA 8, str. 37.
36 György von Lukács: *Leó Popper. Ein Nachruf.* Nav. iz István Mészáros: *Lukács' Concept of Dialectic*, The Merlin, London 1972, str. XV.
37 Karola Bloch: *Aus meinem Leben*, Neske, Pfullingen 1981, str. 44.
38 Arno Münster (ur.): *Tagträume vom aufrechten Gang. Sechs Interviews mit Ernst Bloch*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977, str. 108.
39 Prav tam, str. 118.
40 GU II, str. 300.
41 Georg Picht: *Zukunft und Utopie*, Klett-Cotta, Stuttgart 1992, str. 265.
42 Paul Tillich: *Der Widerstreit von Raum und Zeit. Schriften zur Geschichtsphilosophie*, Gesammelte Werke, zv. VI, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart 1963, str. 157.
43 Ernst Bloch: *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, GA 13, str. 91-92.
44 Ernst Bloch (ur. Hanna Gekle): *Abschied von der Utopie?*, Suhrkamp, Frankfurt 1980, str. 43.
45 Prav tam, str. 64.
46 Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*, GA 5, str. 1628 (dalje PH).
47 Prav tam.
48 GU I, str. 430.
49 GU II, str. 11.
50 PH, str. 1.
51 Arno Münster (ur.): *Tagträume vom aufrechten Gang. Sechs Interviews mit Ernst Bloch*, str. 127.
52 Prav tam.
53 GU II, str. 216.
54 Prav tam, str. 216-217.
55 Prav tam, str. 302.
56 Ernst Bloch: *Abschied von der Utopie?*, str. 60.
57 Lothar Bossle: *Zur Soziologie utopischen Denkens in Europa*, str. 40.
58 GU II, str. 13.
59 Prav tam, str. 217.
60 Prav tam.

61 Hermann Cohen: *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, Fourier, Wiesbaden 1988, str. 337.
62 Ernst Bloch: *Atheismus im Christentum*, GA 14, str. 96–97.
63 GU II, str. 346.
64 Prav tam, str. 347.
65 Prav tam, str. 345.
66 Prav tam, str. 340.
67 Prav tam, str. 275.
68 Prav tam, str. 203.
69 Prav tam.
70 Prav tam, str. 345.
71 Wolfdietrich Schmied-Kowarzik: *Uspravni hod nasuprot barbarstvu i apokalipsi*, Filozofska istraživanja, 1987, št. 21, str. 363.
72 Ze'ev Levy: *Utopie und Wirklichkeit in der Philosophie Ernst Blochs*, Bloch-Almanach (ur. K. Weigand), št. 7, Nomosverlagsgesellschaft, Baden-Baden 1987, str. 27.
73 GU II, str. 344.
74 Prav tam, str. 345.
75 Manfred Riedel: *Tradition und Utopie. Ernst Blochs Philosophie im Licht unserer geschichtlichen Denkerfahrung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1994, str. 40.
76 Prav tam.
77 Prav tam.
78 PH, str. 819.
79 Prav tam, str. 166.
80 Prav tam, str. 843.
81 Prav tam, str. 857.
82 Prav tam, str. 858.
83 Prav tam, str. 870.
84 Prav tam.
85 Ernst Bloch: *Experimentum Mundi. Frage, Kategorien des Herausbringens, Praxis*, GA 15, str. 245.
86 Karola Bloch, Adelbert Reif (ur.): *»Denken heißt Überschreiten«. In memoriam Ernst Bloch (1885-1977)*, Ullstein, Frankfurt-Berlin-Wien, str. 26.
87 GU II, str. 275.
88 Prav tam.
89 Horst Hansen: *Willensmetaphysik und Weltanschauung im Denken von Ernst Bloch*, Bloch-Almanach 13 (1993), str. 81.
90 GU I, str. 339.
91 Ernst Bloch: *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, str. 84.
92 Prav tam, str. 84.
93 Johann Baptist Metz: *Zeit ohne Finale? Zum Hintergrund der Debatte über »Resurrektion oder Reinkarnation«*, Concillium 29 (1993), zv. 5, str. 461.
94 GU II, str. 314.

95 Prav tam, str. 316.
96 Ernst Bloch: *Tendenz - Latenz - Utopie*, str. 24.
97 Ernst Bloch: *Atheismus im Christentum*, str. 343.
98 Prav tam, str. 344.
99 GU II, str. 317.
100 Prav tam, str. 327.
101 Ernst Bloch: *Über prägende Erlebnisse im Ludwigshafen der Jahrhundertwende*, Bloch-Almanach 1 (1981), str. 19.
102 Prav tam.
103 Edvard Kocbek: »Problematični« Ernst Bloch, *Sodobnost*, 1963, št. 1-2, str. 188.
104 Prav tam.
105 Thomas Mann: *Čarobna gora* II, Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 31-80 in 112-144.
106 Joachim Fest: *Der zerstörte Traum*, str. 9.
107 Ernst Bloch: *Tübinger Einleitung in die Philosophie*, str. 94-95.
108 Manifest, str. 954-955.
109 Ernst Bloch: *Atheismus im Christentum*, str. 98.

Odmevi

Notica k Taboriščnim spominom 1942-43. Borec, št. 594-597

Bojana Modrijančič Reščič: Razmišljanje ob romanu Iva Zormana *Ko odletijo lastovke*

Milan Dolgan: Vznemirljivost Dokumenta

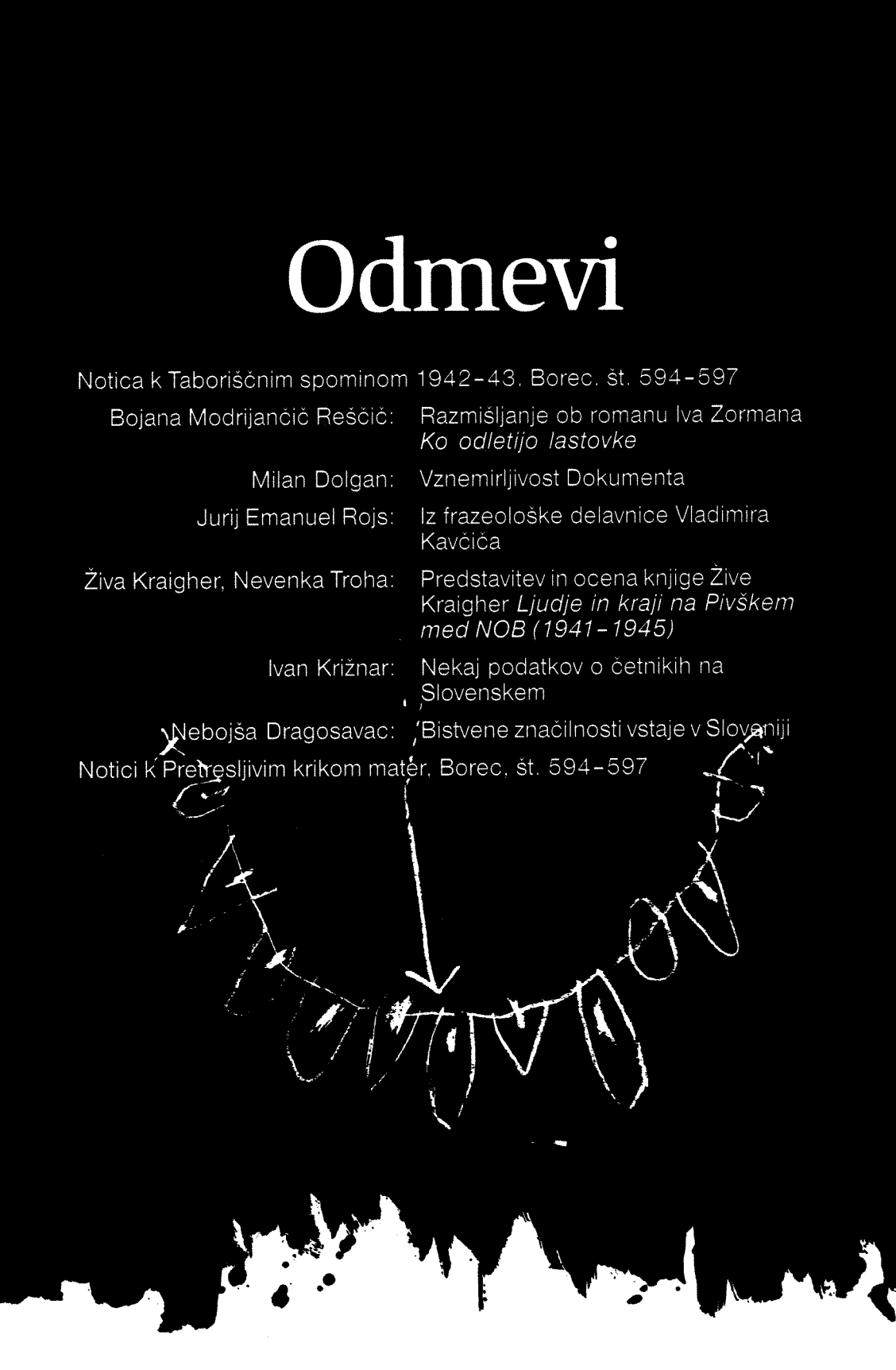
Jurij Emanuel Rojs: Iz frazeološke delavnice Vladimira Kavčiča

Živa Kraigher, Nevenka Troha: Predstavitev in ocena knjige Žive Kraigher *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945)*

Ivan Križnar: Nekaj podatkov o četnikih na Slovenskem

Nebojša Dragosavac: Bistvene značilnosti vstaje v Sloveniji

Notici k Pretresljivim krikom mater, Borec, št. 594-597

Notica k Taboriščnim spominom 1942-43, *Borec*, št. 594-597

K prispevku Franca Pasette »Pregnanstvo na otoku Ustica« v prejšnji številki revije objavljamo odlomek iz pisma Boga Germovška, v katerem opisuje usodo svojega brata Cveta, ki je bil v isti skupini konfinirancev iz t. i. Ljubljanske pokrajine kot Franc Pasetta, ter kopijo dopisnice, ki jo je Cveto Germovšek poslal družini junija 1942. Zaradi cenzure jo je moral napisati v italijanščini.

Iz pisma Boga Germovška:

(...) Moj brat Cveto je bil aretiran decembra 1941, potem ko je bil dijak Osme realne gimnazije v Novem mestu in so pozdravili prvi december 1941 s tem, da so vstali v razredu in počastili državni praznik bivše Kraljevine Jugoslavije.

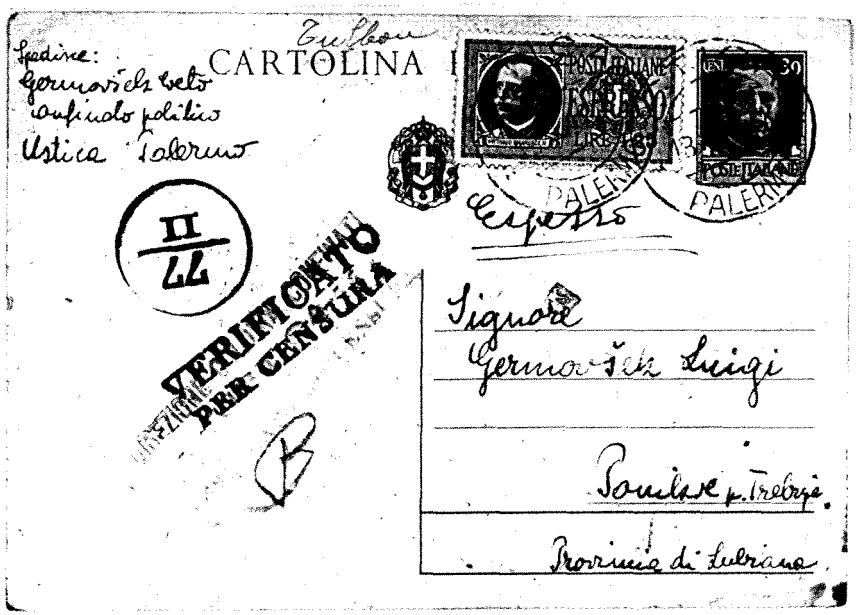
Nato se je začela njegova pot prek Ljubljane, Capodistrie in po Italiji do Palerma in končno do Ustice. V tej reviji je fotografija na strani 15, kjer se lepo vidi: v prvi vrsti sedi četrti z leve proti desni (ima »bele« hlače). Svojo prvo kariero je zaključil kot borec jurišnega bataljona XVIII. divizije. Nato je postal geolog, znanstvenik na Akademiji, dokler se ni smrtno ponesrečil v Beli krajini (...)

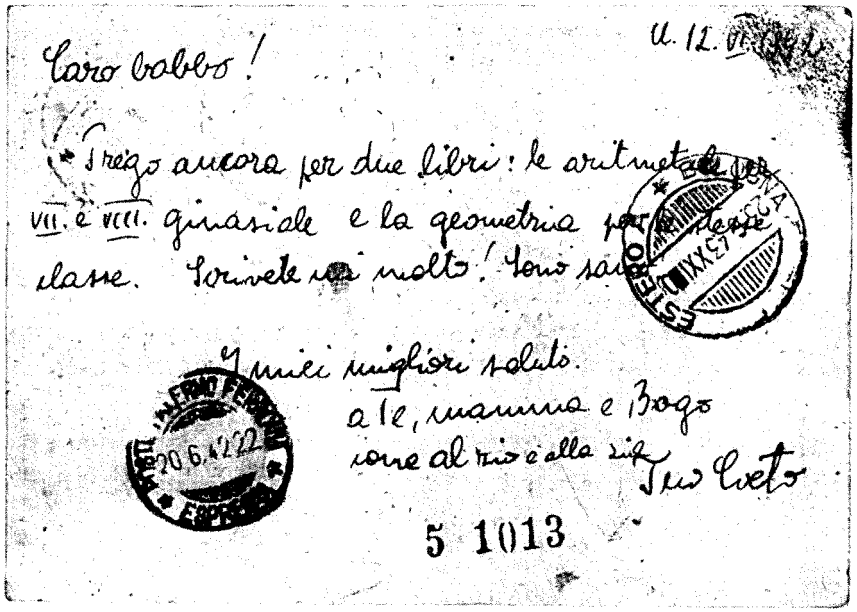
Še enkrat hvala za Vaš trud in ker ste me zelo razveselili, saj sem tako lahko tudi dokumentirano zaokrožil biografijo družine Germovšek.

Vaš Bogo Germovšek

P. S. Fotokopija ene od dopisnic z dne 12.6.1942.

Na naslednji strani:
Kopija dopisnice Cveta Germovška z Ustice, kjer je bil konfiniran kot politični zapornik. Dopisnico je potrdila cenzurna komisija.

Dragi očka! U. 12.VI.1942

Še enkrat prosim za dve knjigi: aritmetiko za VII. in VIII. gimnazijo in geometrijo za ista razreda. Dosti mi pišite! Sem zdrav!

Mojim najlepše pozdrave,
Tebi, mami in Bogu kakor tudi stricu in teti.
Tvoj Cveto

Iz pisma Bojane Modrijančič Reščič:

(...) Pišem Vam prvič in upam, da boste prebrali moj članek ter ga objavili. Prebrala sem roman Iva Zormana Ko odletijo lastovke. Govori o težkih vojnih in povojnih dneh ter o sodobnosti. Predvsem pa se dotakne ljudi, njihovega prepričanja in spoznanja, da se jim vsa hotenja niso popolnoma uresničila oz. da drugi nanje gledajo nezaupljivo.

Roman se dotakne tudi sodobnega življenja. Kakšno je danes pojmovanje mladih o NOB? Sama moram pri razlagi snovi in književnih del o tem času pritegniti njihovo pozornost. Zato jim posredujem svoja doživetja ter pripovedovanja o dogodkih iz vojnih dni, ki so mi jih prikazali stari starši ter sorodniki, ki so bili udeleženi v vojni. Tako začenjajo dijaki drugače razmišljati, sicer bi le odmahnili z roko. In nato mi tudi oni pripovedujejo o vsem tistem, kar že vedo o preteklosti.

Prepričana sem, da moramo negovati slovensko preteklost. Poglobiti pa se moramo tudi v prepričanja ljudi, čeprav si ta med seboj tudi nasprotujejo. Znati moramo prisluhniti sočloveku, saj je vsako človeško bitje nedoumljivo.

Za vse se Vam najlepše zahvaljujem in Vas lepo pozdravljam,

Bojana Modrijančič Reščič,
profesorica slovenskega jezika na šoli
Tehniški šolski center v Novi Gorici

Bojana Modrijančič Reščič

Razmišljanje ob romanu Iva Zormana *Ko odletijo lastovke*

Lastovke odletijo vsako jesen, tudi v tistih davnih časih druge svetovne vojne, ko so spremljale usode mnogih, ki so se borili za osvoboditev in živeli za veliko idejo - samostojnost. Za vsako ceno so jo hoteli uresničiti. In mnogi so padli v boju. Za vedno so odšli. Niso se vrnili tako kot lastovke, ki priletijo vsako pomlad.

Sama o tistih hudih letih vojne vihre vem le toliko, kolikor so mi o tem pripovedovali sorodniki. Ko je bil stari oče v partizanih, je njegova žena, moja stara mati, trepetala za njune tri nedorasle otroke. Bodo preživeli pekel, bodo nekoč le prišli boljši časi? Te so res dočakali, ostale generacije pa so se le medlo spominjale preteklosti. Pionirji smo nekoč v osnovnih šolah nosili rdeče rutice okrog vratu in modre čepice na glavah. Ponavljali smo pionirsko prisego, učitelje v šolah pa imenovali tovariše in tovarišice. In prepričani smo bili, da se to ne bo nikoli spremenilo. Tako je verjela tudi Kopačeva Lena, naslovna junakinja romana *Ko odletijo lastovke*, ki ga je napisal Ivo Zorman. Lena je preživela drugo svetovno vojno, z gorečim upanjem dočakala osvoboditev, sledila je svoji veliki ideji, a je umrla grozljive smrti, saj jo je dohitela preteklost.

»*Kopačeva Lena je bila dekle kot večina njenih vrstnic. Ob nedeljskih jutrih in na praznike je hodila k maši, popoldne k opravilu, verjela je v nebesa in pekel, v zveličanje in v večno pogubljenje, in imela je svojega angela varuha, ki jo je spremljal na vseh poteh.*« V nečem pa se je le razlikovala od svojih vrstnic. Bila je edina hči z enega največjih gruntov v vasi Breg. In verjela je, da je njen oče pravičen mož, ki ne dela nobenih krivic, in da je svet pravično urejen, ker obstajajo bajtarji in gruntarji. Da to ni res, ji je odkril šele partizan Stojan, ko je ranjen ležal pri njih doma. To se je godilo v drugem letu druge

svetovne vojne, ko sta bila tudi Kopačeva sinova Anton in Pavel v hosti, njun brat Jernej pa v Avstriji oziroma v Hitlerjevem rajhu. Slednjemu so domači namenili svetlo prihodnost, saj so bili prepričani, da bo grunt ohranil veljavo in da bodo šolani ljudje cenjeni. Zato so ga poslali v šole. Lena pa je kot pridno dekle pomagalo doma. In ranjeni Stojan ji je odkril čisto drug svet, ki ga ni poznala:

»Ko bo človek zares svoboden, mu bo pretesna še zemeljska krogla. Poletel bo med svetove, ki so večji od nje. Potem ga farji ne bodo več slepili s pravljicami o stvarjenju, o prvem grehu pa o izgonu iz raja.«

Stojan je bil zaveden partizan, ki se je zavedal, da življenje ne mara solzavosti in ne pozna usmiljenja. In Lena se je zaljubila vanj tako močno, da ga je ljubila še po njegovi smrti. Zanjo je ostal edini na svetu. Njegovo veliko idejo, idejo o veliki samostojnosti, je skušala uresničiti dokončno: tudi ona je verjela, da bodo prišli drugačni časi, ko bodo ljudje z združenimi močmi zgradili nov svet, v katerem ne bo krivic. Cvetela bosta le spoštovanje in pravičnost. Zato je postala zagrizena Stojanova obveščevalka. Sporočila je nosila v cerkvico nad domačo vasjo, v Sveti Volbenk, ki ji je ostal v trajnem spominu. A svetle sanje so ji uničili beli, ki so prišli na Breg. V svoje kremplje so hoteli dobiti vsakogar, zato so tudi uničili bunker in ubili njenega Stojana. To je storil Jenkov Janče, ki je bil skrivač. Pri belih je videl nove možnosti. Čeprav je nekoč celo mislila, da ji je usojen, ji je s tem dejanjem za vedno zaznamoval življenje. In ker je Lena postala sumljiva, je morala na prisilno delo v Avstrijo, v Gradec. Tam je dočakala tudi osvoboditev.

Ko se je po vojni vrnila v domačo vas, je spoznala, da je ta zaznamovala ljudi. Kopačevi so se spremenili. Starša sta se čudno zaprla vase, brat Pavel je padel, brat Anton je ostal invalid, brata Jerneja pa je na Dunaju čakal zagovor disertacije, saj je doštudiral insektologijo. Lena se je še spominjala, kako je nekoč bdela nad fantom, ga učila krščanskega nauka, ga obiskovala na Dunaju in ga branila, če je kdo rekel, da je skrivač. In postopoma je spoznala, da je njen brat nesamostojen človek, ki v svojem življenju ni videl drugega kot živalice vsega sveta. Mrko je gledala njegovo ženo, Laknerjevo Simono, povzpetnico, ki je v Jerneju videla veliko življenjsko priložnost, da bi si ustvarila ime v družbi. To ji je kasneje tudi uspelo, saj je postala gospa doktorjeva, tovarišica Kopač. Njeni starši pa so veljali za nasprotnike nove oblasti, partije. Med vojno so bili izgnani v Srbijo, saj je bil njihov sorodnik skrivač. Vse to je še kako dobro vedela tudi Lena, »za redke Zvezdana, za polizance kmečka butara«. Ime *Zvezdana* ji je dal že Stojan in ona se je ponašala z njim. Dobila je zaposlitev v Bajti v Ljubljani. Postala je uradnica, imela je svojo pisarno s

telefonom, a je komaj znala pisati. A bila je partizanka, vešča obveščevalka, zato so ji bila na stežaj odprta vsa vrata po osvoboditvi. In svoje delo je vestno opravljala. Še vedno je bila obveščevalka, saj je o ljudeh veliko vedela, predvsem o tistih, ki so bili sumljivi partiji: »Najboljši nišo preživeli, tistih, ki so ostali zvesti do konca, je bilo premalo.« Za take pa je bila nova domovina dobra mati, saj je našla košček kruha za vse, ki so ji bili pripravljeni služiti. Lena je že pozabila, kako je nekoč obiskovala božjo službo, kako je bratu Jerneju govorila o večnem pogubljenju. V povojnem času se je vse to spremenilo: »Raj je obljubljala že na tem, ne šele na onem svetu. Ostajala je vernica, menjala je samo Boga.« Njen Bog je bil Partija. Prepričana je bila, da je pričel nov čas, ko bo kruh enako sladek za vse.

Kopačeva Lena si ni nikoli osnovala družine, saj jo je nadomestila partija. Še preden se je zavedela, je bila že upokojena. Dobila je priznanje, nova oblast pa ji je dodelila tudi stanovanje. In še vedno je živela za svojo idejo - socializem. A bila je osamljena in z leti je to postajalo še huje. Nihče je ni obiskoval. Sorodniki je niso pogrešali, sosedje so se je izogibali. Le nekdanji partizan Modras jo je obiskoval. A Lena je menila, da se je pogospodil, saj se je v novem svetu imenoval Oto Adrinek. Sama ni prenesla, da bi jo kdo ogovarjal gospa. Bila je vendar tovarišica, nekdanja partizanska obveščevalka, nato zagrizena partijka, ki ni prenašala farških. A že kot mlado dekle je hotela spremeniti svet in vedno je verjela, da vojne žrtve ne bodo nikoli pozabljene. Toda spoznala je, da se je krepko uštela.

Večkrat se je vračala v domačo vas Breg. Tja so jo vlekli spomini na mladostno zagnanost in na veliko ljubezen. Videla pa je, da nihče ne skrbi za spomenik padlim na Volbenku. Vse je bilo prepuščeno pozabi. Le nagrobna plošča je klicala po spominih... Zato je ostajala v Ljubljani. Domača vas se ji je odtujila, pa tudi vaščani so jo grdo gledali.

Z leti so jo začeli strašiti glasovi in stopinje. Zato je k sebi povabila Jernejevo vnukinjo Petro. Nihče ni vedel, da je bil Petrin stari oče Hari oziroma Herman Kalin, na katerega se je navezala Jernejeva žena Simona, medtem ko je njen mož v Afriki raziskoval življenje žuželk. Hari je bil samosvoj in izjemno samozavesten ter za Simono pravi moški. Po osvoboditvi je postal eden najvplivnejših, a se je vedno zavedal, da je življenje hud boj za obstanek. In končal je na Golem otoku.

Petra je bila mladostno vihrava študentka medicine sodobnega časa. Rada se je zabavala in je težko razumela Leno, ki ni mogla pozabiti časov NOB. Le kam so odšli stari tovariši in tovarišice? Kam so odšle sanje, ki so jih sanjali med vojno? Stojan jo je nekoč opozarjal, naj nikomur ne zaupa. A ona je za

človekovo bližino, za Petrino toplo besedo, prijazen pogovor, nežen stisk roke prodala svoje stanovanje. In končala je v domu za ostarele. Tu je še zadnjič pričakala Petro in njenega izbranca Gregorja. Mlada sta se zavedala, da imata skupne prednike z Brega, Lena pa je slutila nekaj zlega... Ko je zagledala fanta, je vedela, da jo je izdala preteklost. Videla je rdeče lase Jenkovega Jančeta, izdajalca bunkerja na Volbenku. Z grozo je spoznala, da je vstal iz groba, čeprav ga je sama pokončala z motiko. Tako se mu je maščevala za bolečino. A rdečelasi belogardist jo je sedaj vabil k sebi v podobi svojega vnuka. In Lena je odšla za vedno. Umrla je v samostojni domovini, za katero se je nekoč borila.

Kopačeva Lena je vedno verjela v svetlo prihodnost in kasneje negovala spomine na težke čaše. A vselej jo je težil velik greh, ki ga ni nikoli pozabila. Bila pa je prepričana, da je storila prav. Zapisala se je veliki ideji, ki ji je vneto služila. Ni mogla razumeti tistih, ki niso razumeli njenih misli. A njeno osebno svobodo je omejevala preteklost, ki se je imenovala Jenkov Janče. Ta jo je zasledoval povsod, dokler je ni dočakal. Oba sta bila zvesta svojemu prepričanju in oba sta po nečem hrepenela. Toda za oba ni bilo prostora v novi domovini. Nov družbeni red je rezal kruh le najtrdnejšim. In taka je bila Kopačeva Lena.

Lastovke odletijo, a se zopet vrnejo. Svobodno letajo pod nebom in se ne menijo za človekovo bolečino. Tudi ljudje bi bili radi podobni pticam. Radi bi bili popolnoma svobodni in te svobode naj ne bi omejeval nihče. A se dostikrat znajdemo pred nepremostljivo oviro, ki se ji reče preteklost. Ta nas zasleduje in terja svoj davek. Smo ga pripravljeni plačati ali pa je cena previsoka? Se lahko soočimo s tistim, kar nas obremenjuje, da potem najdemo svoj mir? Na to moramo odgovoriti le mi sami. Tako kot Kopačeva Lena, ki je nekoč zapustila svojo rodno vas Breg in se podala prihodnosti naproti. Odletela je kot lastovka, vendar jo je vedno zasledovala nevidna sila – skrivnost, storjena v hudih časih NOB. In končno se je soočila z njo. Je tedaj našla svoj mir in si pomirila dušo?

Milan Dolgan

Vznemirljivost Dokumenta

Zanimiva objava v reviji Borec

Revija *Borec* se tudi pod novim skrbnim uredništvom odlikuje z objavljanjem pričevanj-dokumentov iz starejše in novejše zgodovine. Ali so to pričevanja-spomini pomembnih ali malih ljudi; ali so dejstveni ali doživljajski ali literarno zasnovani; ali so jezikovno dobro ali slabše oblikovani; kako se obrniti z njimi? Kolikor je ljudi, toliko je usod (romanov), toliko je prispevkov k razvoju in zgodovini, posebno med družbeno tako ustvarjalnimi in razgibanimi ljudmi, kot smo Slovenci. Seveda spada k dokumentaristiki tudi raznovrstno slikovno gradivo. Dobro je, da je revija *Borec* usmerjena v dokumentaristiko - ostaja pa občutljivo vprašanje, ali je znanstvena, čemur bi ustrezala nedotaknjena izvirna besedila, ali pa je poljudno-literarna glede na blažje ali korenitejše priredbe spominskih besedil. Vsekakor je dokumentarna ali spominska proza pogosto bolj zanimiva in poštena kot tako imenovana domišljijska ali umetniška proza.

V številki *Borca* 594-597 iz leta 2002 ima eden od prispevkov prostodušni naslov Dokument!, torej s poudarnim klicajem. Ta spis, čeprav obsega samo enajst strani, sijajno reprezentira spominsko-dokumentarno besedilno zvrst, je dragocena redkost, je boljši, kot bi bilo mogoče pričakovati, je odkritje in presenečenje.

Avtor je Ljubljančan Anton Čamernik (1907-1995), ki je končal srednjo strojno tehnično šolo, od leta 1932 je bil jetniški paznik, kasneje poveljnik paznikov oziroma »upravitelj« v sodnijskih zaporih v Ljubljani, dokler ni bil septembra 1942 aretiran in izgnan v italijansko konfinacijo. Zanimivo je, da je Čamernikovo »jetniško« napredovanje omogočil s svojim priporočilom pesnik in sodnik dr. Alojz Gradnik. Čamernik si je prizadeval, da bi bila obravnava jetnikov dostojna in človeška, kakor so jo utemeljevali predpisi, zaradi česar je bil za nekaj časa tako rekoč kazensko premeščen v Novo mesto.

Medvojno in povojno Čamernikovo življenje je zaznamovalo osebno prijateljstvo z Borisom Kidričem, s katerim se je zaradi »ideje boja« srečal konec

junija 1941: *Moč Kidričeve besede je bila izredno prepričevalna, sugestivna in nekako zapovedovalna, čeprav ni ne zapovedoval ne grozil. Nekaj velikega, preroškega je bilo v njej, zato je osvajala.* Temelj Čamernikovega »boja« je bilo široko razpredeno človekoljubno delovanje in vsestranska pomoč brezštevilnim političnim zapornikom. Tu in tam pa je naravnost posegel v politično, vojaško, obveščevalno dogajanje. Čamernik ni bil komunist, v partijo je vstopil šele po vojni, ko je nadaljeval z delom v svoji stroki, vendar je moral službovati v Beogradu. Šele po upokojitvi se je vrnil v Ljubljano.

Menda okrog leta 1960 je Čamernik napisal nekaj spominov. Z objavo pa je imel velike sitnosti. Vzroki se ne skrivajo samo v vprašanju oblike (Čamernikovo pisanje namreč ni odkrito dokumentarno ali znanstveno-raziskovalno) ter v občutljivih podrobnostih, ki se tičejo voditeljev revolucije. Mislim, da so uredniki začutili tudi Čamernikovo prikrito neodvisno ocenjevanje revolucije in povojnega dogajanja, in sicer da upošteva splošne človeške zakonitosti in slabosti. Prevladuje sicer prepričano pozitivno vrednotenje osvobodilnega boja in revolucije, vendar ne na račun globokega osebnega razmisleka. Čamernik na primer piše: *Barometer življenjske ravni in političnih svoboščin ljudstva v deželi so zapori. Sicer so neprijeten, toda nujen spremljevalec vseh oblastnikov...*

Čeprav je Čamernik iskren, pogumen, drzen, zavzet za narodnoosvobodilni in protifašistični boj, za Slovenijo in Jugoslavijo, za socialno preroditev, se vendarle zdi, da ocenjuje, da so se tudi komunisti udinjali za tuje interese (sovjetske), ne samo domobranci za italijanske in nemške: *Dva, ki sta vsak na svoj način razumela ta čas, sta se razšla. Nekaj je težilo njuni duši. Bilo je to težko spoznanje, da brat mori brata zato, da bi tujec zavladal na slovenski zemlji.* Tukaj Čamernik opisuje svoje srečanje s šefom domobranske obveščevalne službe. Priznanje, da tudi komunisti grešijo, čeprav grešijo manj kot domobranci, ni nič strašnega. Argument komunističnega sovjetizma, ki ga z veliko žlico očitajo domobranci, je treba sprejeti, svojo, to je partizansko premoč pa graditi na drugih, močnejših dejstvih.

Uredniške ocene Čamernikovega pisanja iz šestdesetih let, ki jih zdaj tudi objavlja *Borec*, in sicer kot preslikane dokumente, govorijo o »delikatni vsebini«, zahtevajo »manj literarno, bolj resnično, samo spominsko obeležje«, svetujejo, naj »se otrese malce naivnih in romantičnih razmišljanj«. Uredniki niso spoštovali avtonomnosti in superiornosti Čamernikovega službenega položaja in so zahtevali, naj osebnostno integriteto zamenja z nekakšnim kolektivnim dopolnjevanjem spominskega gradiva.

Založba Borec je končno leta 1980 sicer izdala knjigo Čamernikovih spominov (*Spomini na sodne zapore 1941-1942*), vendar so avtorjeva besedila

dokaj izmaličena. Čamernik je pisal na pol leposlovno, oblikoval je nekakšne črtice ali novele, v tretji osebi, in tudi drugih oseb ni imenoval s polnim imenom. Bil je nagnjen ne samo v napeto pripovedovanje dogodkov, ampak še bolj v ocenjevanje in razglabljanje o bistvenih sestavinah človeškega življenja in o bistvenih značilnostih družbenega dogajanja svojega časa.

Zdaj objavlja revija *Borec* nekaj Čamernikovih spisov menda v izvirni, prvotni redakciji, kot jo je oblikoval sam. S tem posredno graja postopke prejšnjih urednikov. Še vedno pa se lahko vrinejo napake, kot na primer tale: *V oktobru leta 1941 je objel tabor starih politikantov smrten greh.* Tu bi gotovo moralo stati »smrten strah«. Morda so nekatera temna mesta v besedilih prej posledica netočne transkripcije* kot pa izvirnega Čamernikovega »izrazno šibkejšega pričevanja«, kot se izraža zgodovinar Damijan Guštin, ki je sedanji recenzent. Mislim, da je Čamernikovo izvirno pisanje, upoštevajoč njegovo hvalevredno težnjo po filozofski zgoščenosti in literarni prodornosti, oblikovano dokaj dobro.

Filozofska zgoščenost in visoka literarnost Čamernikovega sloga se kažeta med drugim v presenetljivo globoki metaforiki. Tako na primer piše, da si koristolovske italijanske okupatorje »mogel okopati v čaru korupcije«. Težavni položaj sodelavcev Osvobodilne fronte v sodnijskih zaporih opiše v prispodobah: *Ogenj žge spodaj, razbeljena pokrovka pripeka zgoraj, človek pa brez orodja v roki skrbi, da se jed ne bo prežgala. Tak pekel, tak kotel je vedno gorel pod nogami jetniškega aktiva, a vendarle ni klonil.*

Drugo sredstvo literarno-filozofskega zgoščevanja je ljudska pregovornost, ki pa jo Čamernik podaja v prenovljeni, oživljeni obliki. Na primer ko opisuje strah neznačajnega človeka, izdajalca: *Kdor začne tuliti z volkovi, mora tuliti do kraja, da ga sami ne požro kot mrhovino. Tako pravijo ljudje.* Ali pa primer, ko na splošno razglablja o zaporih: *Za vsakega človeka je vzidana opeka v zaporih, pravi pregovor. Nihče ne ve, kdaj se bo srečal z njimi. Vsem živim so odprta njihova vrata. Predsedniki ministrskih svetov so jih krasili, ministri, berači, bogataši in črni, ušivi cigani so sedeli v njih. Lahko bi se reklo, da so bili postavljeni za prebivališče zmesi vseh živih, ki nosijo ime 'človek'.*

Čamernikov zgoščeni izraz ponekod ostaja nerazumljiv, sicer pa je za bralca zahteven. Velika premišljenost, globina, nenavadna, naravnost svetopisemska izvirnost. Res se pojavljajo tudi izrazne slabosti, vendar prevladujeta globoka premišljenost in izkušnja. *Zato pazi, kaj delaš v žrelu fašistov in gestapa, kako boš uničeval, kar je gradil okupator, in gradil, kar so črni fašisti uničevali z mukami, krvjo in smrtjo najboljših otrok domovine.*

• • •

Moj namen je na kratko predstaviti Čamernikovo novelo Dokument!. Da, še najbolje lahko označim to besedilo z izrazom »novela«, čeprav vsebuje tudi prvine napete vohunske »zgodbe« in, kot že rečeno, prvine posplošenega »razpravljanja« o ljudeh in razmerah.

Naslov »Dokument!« bi bil lahko upravičen že s tem, da Čamernik pripoveduje o zgodovinsko pomembnem dogodku, ki ga on sam s svojo spominsko pripovedjo dokumentira, arhivira. V resnici pa pisatelj s tem naslovom ne označuje svojega junaškega dejanja oziroma svojega pričevanja, ampak osrednji motiv novele, ki je dokument-pismo voditelja Slovenske legije Rudolfa Smersuja, ki se je zaradi zmote italijanskega okupatorja znašel v njegovem zaporu. To pismo, ki je kompromitiralo Smersuja, kakor tudi druge vodilne okupatorjeve sodelavce v boju proti komunistom in Osvobodilni fronti, je »upravitelj« Tone Čamernik posredoval vodstvu Osvobodilne fronte. S tem je zavestno prestopil mejo človekoljubnega delovanja in se vključil v ostri politični boj. Boris Kidrič se je posvetoval s Čamernikom, zato da bi ga zavaroval, nato pa je pismo objavil v *Slovenskem Poročevalcu* in kot letak.

Čamernikova novela je zgrajena tako, da ima dolgo uvodno razglabljanje o zaporih, o položaju na ljubljanski sodniji med vojno in o človeški naravi. Nato prične naštevati, kdaj je bilo v službi posebno težavno. Ustavi se ob »Rudijevem pismu«. Potreben je uvod, kakšno je bilo ozadje Rudijevega delovanja in zakaj je prišel v italijansko ječo. Nato citira pismo (dokument). Sledi napeto vohunsko-kriminalno dogajanje, tako napeto, da spominja na Dostojevskega - *Zločin in kazen* -, le da Čamernik noče biti romanopisec in je silno redkobeseden.

Čutimo, da Čamernik veliko stvari sploh ne opisuje, na primer da se je z Rudijem verjetno dobro poznal od prej in kako se je z njim v zaporu morda prav obzirno pogovarjal. Avtor se psihološko vživi v neznačajnega Rudija, opisuje, kaj doživlja, ko je še v ječi, predvsem njegov strah. Rudijevo čustvovanje primerja s čustvovanjem in doživljanjem borcev za svobodo. *Z njim, pod isto streho, v najbližji soseščini, so živeli ljudje, ki so se v boju proti okupatorju in domačim izdajalcem tudi posluževali dejanj, ki jih pravna terminologija imenuje zločin, a so bili ponosni, vedrega pogleda, ker so v svoji čisti vesti, v iskreni ljubezni do domovine in borečega se ljudstva...*

Ko Rudija spustijo iz zapora, ta začne kampanjo proti Čamerniku, »svojemu dobrotniku v zaporu«. Zdaj poseže novela v preteklost, v leto 1932, ko je prišel v zapor neki Milan, ker je vodil demonstracije proti jugoslovanski diktaturi. Čamernik je takrat pomagal tudi Milanu. Zdaj, leta 1941, ko je Milan vpliven funkcionar v krogu izdajalcev, ima še vedno tako lep spomin na Čamernika, da mu skuša pomagati, ker je v nevarnosti. Avtor opisuje njun pogovor. Novela se zaključuje z utemeljevanjem, zakaj se je afera z Rudijevim pismom umirila in kakšna je bila nadaljnja, povojna Milanova usoda. Začuda pa Čamernik molči o nadaljnjem Rudijevem življenju - bil je v Argentini.

Čamernikov Dokument! je navidez nerodno zgrajen in nejasno izražen tekst. Če se poglobimo in upoštevamo prave človeške vrednote, moramo to dokumentarno novelo postaviti na visoko mesto. Zahvaljujoč visoki moralni občutljivosti, Čamernik lahko odločilno prispeva k zagovarjanju narodnoosvobodilnega boja. Opisano dejanje je bilo morda ključnega pomena v propagandni vojni med partizani in domobranci. Če se pojavijo kakšni dvomi in sumi, na primer na kakšen način pa je sam Čamernik prišel v konfinacijo ter ali ni možna drugačna, bolj pozitivna razlaga Smersujevega delovanja in njegovega pisma ter ali ni to pismo ponaredek, je možno na podlagi natančnega razčlenjevanja zavreči takšne dvome in sume kot podtikanje, medtem ko Čamernikova dobrotljiva, častna, drzna in razglabljajoča osebnost sveti tudi v temine današnjega časa.

Čamernik je napisal malo, a tisto je korenito, krepko. Ne morem pa presoditi, ali objava izvirnega Dokumenta! v *Borcu* pomeni sorazmerno novost tudi za zgodovinsko stroko in kakšne posledice ima lahko ta objava za sedanji kulturni boj med pristaši partizanstva in domobranstva.

• • •

Natančno, tudi jezikovno preučevanje Čamernikovega besedila je pripomoglo, da sem počasi razkrival stvarna dejstva, ki so zaradi njegove redkobesednosti zakrita. Kakšen literarno izveden pisec bi iz dane snovi znal zgraditi obširnejšo kriminalno-vohunsko pripoved ali celo roman. Čamernikova kratka novela nosi v sebi silovito moč, kot na primer atomsko jedro.

Ob stvarnem preučevanju tega besedila sem spet in spet spoznaval, kar sem kot jezikoslovec in pedagog opažal in na kar sem opozarjal že nekoč: da je eden bistvenih problemov jezikovne stilistike raba zaimkov. V širšem smislu prištevam k zaimkom tudi različno imenovanje iste stvari, na primer: avto

- vozilo. Mislim, da bi tako šolska kot jezikoslovna stilistika morali opozarjati na slabosti piscev strokovno usmerjenih besedil pri rabi zaimkov. En sklop vprašanj je pretirana raba zaimkov, to je, da so preveč številni. Drugi sklop pa so pojavi, ko je zaimek tako daleč od svoje odnosnice ali pa je nejasen zaradi drugih vzrokov, tako da je težko razkriti, na kaj se nanaša, in je treba vložiti preveč bralskega truda za njegovo razkritje.

Potreben je nauk o stilističnih slabostih pri rabi zaimkov in o načinih, kako izboljšati kvaliteto pisanja na osnovi opazovanja zaimkov. To bi bil lahko pomemben prispevek k izboljšanju slovenskega strokovnega pisanja. Mislim, da ta nauk manjka tako v jezikoslovju in še posebno v šolskih učbenikih in šolski praksi.

Naj prikažem to problematiko s konkretno razčlenitvijo odlomka iz Čamernikove proze, in sicer iz Dokumenta!:

> Minulo je devet let in nekaj mesecev, ko se je Milan ob grožnji, ki je grozila upravitelju, kakor razbojnik pod bajtarjevim oknom, spomnil na svojega davnega dobrotnika. Bil je vpliven funkcionar v službi izdajalcev. Eno od najzanesljivejših mest so mu zaupali katoliški voditelji. Šef obveščevalne službe je postal. Kot tak je bil dobro obveščen, kako mislijo v njegovem krogu o tem ali onem v Ljubljani in kakšno usodo so mu dodelili njegovi krvavi gospodarji. Mož je vedel, da mu ljudje iz njegovega kroga strežejo po življenju, pa ga je vsled tega nekako mesec dni po objavi Rudijevega pisma, ko je Rudi že bil na svobodi, povabil na razgovor k sebi v pisarno.

Potrebna vsebinska pojasnila: »Upravitelj« je sam avtor besedila, to je Tone Čamernik, in sicer je opravljal upraviteljsko službo v zaporih. Pred dobrimi devetimi leti - zato je »davni dobrotnik« - je kot jetniški paznik opozoril priprtega visokošolca Milana, ko ga je peljal k sodniku (dr. Alojz Gradnik!) na zaslišanje, da bo tam prisoten nekdo, ki bo pričal, da je videl Milana, ko je vodil ostre protirežimske demonstracije v Dolu. Zdaj, po devetih letih, pa je v nevarnosti paznik-upravitelj, ker ga Slovenska legija (Slovenska ljudska stranka, katoliška) sumi, da je posredoval pismo zaprtega in medtem že izpuščenega vodje Slovenske legije Rudija Smersuja - to pismo je bilo namenjeno Smersujevemu prijatelju in sodelavcu - vodstvu Osvobodilne fronte.

V prvem stavku sicer formalnih zaimkov (razen »svojega«, kar pa ni pomembno) ni, vendar pa je prisotno drugačno imenovanje oseb: »upravitelj = davni dobrotnik = bajtar«, »Milan = razbojnik«. Zaimek, ki je vsebovan v gla-

golu »bil je«, ter zaimek »mu« v stavku »Eno od najzanesljivejših mest so mu zaupali« sta jasna, čeprav je treba dobro pomisliti, da to ne more biti upravitelj . Tudi »v njegovem krogu« je jasno, da se nanaša na Milana, bolj težavno je to, da mora bralec izenačiti tele tri izraze: »njegov krog = katoliški voditelji = izdajalci«. Zaimek »o tem in onem« je jasen, pomeni: o različnih ljudeh. Pač pa je sledeči zaimek »mu« (»kakšno usodo so mu dodelili«) težko razpoznaven: ali se nanaša na »temu ali onemu«, to je različnim ljudem - a v tem primeru bi moralo stati »so komu dodelili«; verjetno je, da se nanaša naravnost na upravitelja; vsiljuje pa se Milan. Ta nejasnost je tem hujša, ker se čisto blizu nakopiči še en zaimek: »njegovi krvavi gospodarji« (tu je spet novo imenovanje); zaimek »njegovi« se seveda nanaša na Milana, vendar ne povsem jasno, ker je ime Milan že daleč in ker je kasneje imenovan še drugače: »Milan = vpliven funkcionar = šef obveščevalne službe«. V nadaljevanju je Milan imenovan spet drugače: »mož«, kar ni moteče. Precej nejasen pa je sledeči »mu«, saj bralec sprva meni, da se nanaša na »moža«, ker je pač ta beseda blizu in ker glagol z objektom, ki povesta bistvo, šele sledita. V resnici se ta »mu« nanaša na »upravitelja«, ki je že zelo oddaljen. To je največja zaimenska slabost. Sledi še zaimek v izrazu »iz njegovega kroga«; ta izraz se sicer res že ponavlja, vendar je vmes že drugačen izraz: »njegovi krvavi gospodarji«. Zaradi nakopičenosti zaimkov in spet zato, ker glagol, ki pove bistvo, šele sledi, je zaimek »njegovi« spet moteč. Sledi še zaimek »ga«, ki je sicer jasen, vendar nanj slabo vplivajo nakopičene prejšnje slabosti.

Naj poskusim preoblikovati ta odstavek, in sicer tako, da posežem samo v rabo zaimkov in deloma imen, ki pomenijo isto. Ne dotikam se drugih jezikovnih plasti in jezikovnih slabosti tega sicer kvalitetnega odlomka, kajti kvaliteta je to, da se vse nejasnosti dajo razrešiti in da v bistvu ni nejasen.**

> Minulo je devet let in nekaj mesecev, ko se je Milan ob grožnji, ki je grozila upravitelju, kakor razbojnik pod bajtarjevim oknom, spomnil na svojega davnega dobrotnika. Bil je vpliven funkcionar v službi izdajalcev. Eno od najzanesljivejših mest so mu zaupali katoliški voditelji. Šef obveščevalne službe je postal. Kot tak je bil dobro obveščen, kako mislijo v krogu izdajalcev o tem ali onem v Ljubljani in kakšno usodo so krvavi gospodarji dodelili upravitelju. Milan je vedel, da upravitelju strežejo po življenju, pa ga je vsled tega nekako mesec dni po objavi Rudijevega pisma, ko je Rudi že bil na svobodi, povabil na razgovor k sebi v pisarno.

Opravil sem šest posegov, in sicer zaradi pretirane rabe zaimkov in nejasne rabe zaimkov. Dvakrat sem vzpostavil »upravitelja«, enkrat »Milana«, enkrat »izdajalce«, dvakrat sem svojilni zaimek izpustil. Zdi se, da so tovrstni posegi ali operacije dokaj objektivni, podobno kot so objektivna pravopisna vprašanja. To niso izraziti posegi v avtorjeve slogovne značilnosti, pravice, svoboščine, ampak so posegi v jezikovno zunanjost ali obliko.

* Nekaj pojasnil: zgodovinar dr. Damijan Guštin je kot poznavalec tematike ljubljanskih sodnih zaporov med vojno (prim. njegovo doktorsko disertacijo Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih: vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev, Ljubljana 1998) recenziral Čamernikove zapuščinske spise, napisal uvodno besedo in opombe k faktično pomanjkljivim in manj razumljivim mestom. S tem smo hoteli doseči jasnost in informativnost sporočila in hkrati v celoti ohraniti Čamernikov slog pisanja. V vseh njegovih zapuščinskih spisih, ki smo jih objavili, izstopa konspirativnost, ki mestoma res otežuje hitro branje. Konspirativni slog smo v celoti ohranili ne samo zato, ker je bila stroga konspiracija nujna za organiziranje in delovanje aktiva OF v jetnišnici (kar je bilo izjemno dejanje, ki zahteva določene osebnostne lastnosti) in nasploh ena od temeljnih značilnosti medvojnega časa ter s tem sestavni del njegovega opisa, temveč tudi zaradi same napetosti in vznemirljivosti Čamernikovega izražanja (izstopajoče je npr., s kakšno vznesenostjo, a tudi nežnostjo opisuje sicer morbidno in depresivno življenje v zaporniškem okolju). Zaradi jezikovne polnokrvnosti in poudarka na osebnem angažmaju, osebni integriteti, ki veje iz njegovih spisov, nismo posegli v ponekod slogovno »nerodna« mesta - pri lekturi smo se omejili na ločila in le izjemoma smo zaradi berljivosti spremenili besedni vrstni red (seveda smo ohranili vse inverzije kot del vznesenega sloga, ki poudarjajo predvsem čustveno razsežnost in prek nje osebnost avtorja). K pomisleku, da so napake oziroma temna mesta morebiti posledica netočne transkripcije, moramo povedati, da slednja ni razlog za taka mesta. Spisom-tipkopisom smo bili zvesti, vključili smo tudi s kemičnim ali navadnim svinčnikom dopisane Čamernikove korekture (pisava se je skladala s tisto v posvetilih ipd., katerih avtor je bil nedvomno Čamernik). Ponekod je namreč na hrbtni strani lista naknadno dopisal več različic formulacije posamezne misli. Izbrano formulacijo je jasno označil za pravilno umestitev v tekoče besedilo. Tudi iz takih primerov več različic iste misli lahko proučevalec njegovih spisov takoj vidi, da je pisanje jemal zelo resno, kar je bila zavezujoča razsežnost tudi za uredništvo revije Borec kot objavitelja. (Op. ur.)

** Tudi uredništvu (tj. urednici in lektorici ter recenzentu, ki je dopisal opombe, kjer so bile potrebne) je bil navedeni odlomek nesporen: jasne so tako bistvene informacije odlomka (ki jih lahko združimo v dve: prvič, da gre za odnos med Čamernikom

in Milanom kot dveh simbolnih oseb, torej Čamernika kot »upravitelja« in dobrotnika v jetnišnici ter Milana kot nekdanjega demonstranta, ki mu je Čamernik pomagal, in kasneje šefa obveščevalne službe izdajalcev - s tem je imel možnost vrnitve »usluge« Čamerniku; drugič, da gre za to, da so ljudje iz Milanovega kroga stregli Čamerniku po življenju zaradi objave Rudijevega pisma) kot tudi sama intenca odlomka: pokazati na prepletanje usod in tudi na absurdnost bratomorstva. Različno poimenovanje istih vsebin se tudi ni zdelo moteče oziroma nejasno (npr. Milanov krog kot njegov krog = katoliški voditelji = izdajalci = njegovi krvavi gospodarji; morebitna nejasnost, na koga se nanaša(jo) tale(teli) »njegov(i)«, je odpravljena s tem, da bi bila edina druga možnost, da bi se »njegov(i)« nanašal(i) na Čamernikove gospodarje, kar bi bil nesmisel). Če bi bil navedeni odlomek del sodnega spisa ali podobnega bolj formalnega besedila, ali če bi bil Čamernikov slog pisanja brezoseben, manj avtorski, bi izbrali drugačen pristop k lekturi, saj bi bila drugačna tudi vloga vprašanja o nizanju osebnih oziroma svojilnih zaimkov. (Op. ur.)

Jurij Emanuel Rojs

Iz frazeološke delavnice Vladimira Kavčiča

Vladimir Kavčič spada med že dolgo uveljavljene in plodovite sodobne slovenske pisatelje, čigar novele in romani so me vedno znova pritegovali. Pri tem me ni zanimalo samo sporočilo teh del, temveč prav tako način, kako je sporočilo jezikovno oblikovano. Ker se sam ukvarjam predvsem s frazeologijo in sem temu področju posvetil svoj magistrski in doktorski študij na Filozofski fakulteti v Zagrebu, sem se odločil, da skušam dognati, kakšne so najpogostejše frazeološke značilnosti v Kavčičevem pisateljskem opusu. Nisem analiziral celotnega Kavčičevega dela, temveč sem za analizo izbral šest del, od katerih pa so *Žrtve* trilogija in sem potemtakem iskal frazeološke značilnosti v osmih knjigah. Analizirana dela so iz različnega časa (obdobij) ustvarjalnega dela Vladimira Kavčiča.

Zbirka novel *Čez sotesko ne prideš* (zanjo uporabljam okrajšavo *ČS*) je izšla že leta 1956. Trilogija *Žrtve* (okrajšava *Ž*) je izhajala v letih 1968, 1969, 1970; druga izdaja, ki sem jo uporabljal pri analizi, je izšla leta 1983. Roman *Pustota* (okrajšava *PU*) je izšla leta 1976, roman *Zapisnik*, označen kot *Legenda* (okrajšava *ZAP*), leta 1973, druga izdaja, ki sem jo pri delu uporabljal, pa leta 1985, roman *Somrak* (okrajšava *SO*) leta 1996 in roman *Vrnitev v izginule kraje* (okrajšava *VR*) leta 2000.

Obravnavati slovensko frazeologijo je težavno, ker Slovenci nimamo frazeološkega slovarja, s slovensko frazeologijo pa se ukvarja le nekaj ljudi (Erika Kržišnik, Jože Toporišič, Janez Keber, Jurij Rojs...). Zato sem pri svojem delu moral večkrat pogledati v *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* Josipa Matešića.[1] Uporabljal sem tudi *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, ki ga je uredila Antica Menac.[2] Nekaj pojmov iz frazeologije daje Jože Toporišič v *Slovenski slovnici*.[3]

Ob frazeološki obravnavi se je treba vprašati, kaj je frazem oziroma trdna besedna zveza (skrajšano: TBZ, rusko: ustojčivyj slovesnyi kompleks, nemš-

ko: die feste Wortverbindung); vzporedno z njo imamo še izraz frazeološka enota (skrajšano: FE). Vsak frazem ima jedrno besedo, tj. podstavo, in komponento. Komponent je lahko več. Hrvaški jezikoslovec Rikard Simeon pravi, da je frazeologija »nauka o osobitim uzrečicama nekog jezika - skup ili upotrebljavanje osobitih izraza«.[4] Jože Toporišič poimenuje posamezne frazeološke enote zraslek, sklop, skup in sestava.[5] Zagrebški frazeolog Milenko Popović navaja: »Frazem je zadani skup od najmanje dviju riječi, u kojem je najmanje jedan član izmijenio svoje obično značenje, a koje se može uklopiti u kontekst poput svakog običnog leksema.«[6] Akademičarka Antica Menac ima izraz »fonetska riječ...: to je samostalna riječ na koju se oslanjaju proklitike i enklitike: za dlaku, od davnine, izpod časti...«[7] To definicijo frazeološke enote upoštevam v nadaljevanju.

Na frazeologijo gledam širše: sem prištevam tudi krilatice, pregovore, reke in trdne besedne zveze iz ljudskih in ponarodelih pesmi. Frazeologijo obravnavam predvsem glede na gramatične kategorije.

Če pogledamo frazeologijo Vladimira Kavčiča v celoti, takoj spoznamo, da glede na gramatične kategorije prevladujejo glagolski, samostalniški, pridevniški in prislovni frazemi, glede na pomenski izvor oziroma oblikovanost pa so frazemi raznovrstni, tako religiozni, primerjalni in drugi.

Pri analizi podstavo frazema označujem s **krepkim tiskom**, komponente pa podčrtujem.

Glagolski frazemi

Glede na strukturo so lahko glagolski frazemi večbesedni ali pa so sestavljeni iz dveh enot, na primer: ... da bi bila zadostovala ena sama kretnja, da bi se ga enkrat za vselej **odkrižal** (*Ž* I, str. 17). **Živim** iz rok v usta (*Ž* I, str. 128). Časa **nimamo** na pretek (*Ž* I, str. 197). Gestapovec, pred katerim je stal, ga **je** nekajkrat **prebodel** s prezirljivim, hladnim pogledom (*Ž* I, str. 203). Dober človek je, lasu **ne bi skrivil** svojemu bližnjemu (*Ž* I, str. 209). Nazadnje, ko ga **je** Slavc s svojo odločnostjo že skoraj **pritisnil** ob zid (*Ž* I, str. 221). Žagarja mora **vzeti** v precep (*Ž* I, str. 472). Židanek **ni bil** nikoli farjem na roko (*Ž* I, str. 179).

Nobenih govoric ne bomo trpeli, je Franc izkoristil priložnost in z eno samo potezo **zavezal** Martini jezik (*Ž* II, str. 191). - Če **dobimo** kaj za pod zob, zakaj se ne bi ustavili (*Ž* II, str. 206). Vse je **postavil** na kocko, še najbolj svoje življenje (*Ž* II, str. 422).

Kadarkoli se je oglasil, mu je Micka **dala** kaj za pod zob (*Ž* III, str. 20). In kar naprej ga je v notranjosti **grizel** črv, da je ravnal nepremišljeno (*Ž* III, str. 63). Ljudje pri tvojem delu nikoli ne **odkrivajo** svojih kart (*Ž* III, str. 366). Pustil bo to žensko, ki jo ima zdaj, saj ni za nobeno rabo, in šel **živet** na koruzo (*Ž* III, str. 387). Čut za varnost, ki ga je druge krati vodil tako zanesljivo, ga je zdaj **pustil** na cedilu (*Ž* III, str. 388). Strah, ki se mu je bil **zalezel** v kosti, mu je prišepetoval (*Ž* III, str. 395). Vedno mi **pihate** na dušo (*Ž* III, str. 436).

Odsedel je svojih enajst let in zadovoljen naj bo, da še **tlači** zemljo (*ZAP*, str. 24). ... moja glavna skrb je bila, da **rešim** kožo, a ne, da si zapomnim nekaj... (*ZAP*, str. 32). Kaj pravzaprav želi doseči, pa mi ni znano. **Poravnati** stare račune? (*ZAP*, str. 52). Vedno sem imel okrog sebe ljudi, ki so mi nekako **gledali** pod prste (*ZAP*, str. 79). ... zato lahko **brije** norce iz nas (*ZAP*, str. 114). Župan, kruljav in zavaljen dedec, frontni invalid, je **vrgel** oko nanjo (*ZAP*, str. 166). ... žlobudrači so te že nekajkrat **potegnili** za nos (*ZAP*, str. 170). Mislite, da so me debelo **gledali**? (*ZAP*, str. 171). Po vojni se mi je **smejal** v brk (*ZAP*, str. 189). Na vasi je sovraštvo cvetelo, v žlici vode bi **utopili** drug drugega (*ZAP*, str. 217). Pa tudi prej omenjena pobegla partizana **imata** dosti masla na glavi (*ZAP*, str. 244).

Po dveh dneh me **je** prvič **vrglo** vznak (*ČS*, str. 164). Še ena karta je propadla. **Igrati** na srčno damo... (*ČS*, str. 168).

Spomnil sem se nate in tvoja podoba mi **je stopila** pred oči (*VR*, str. 5). Dostikrat se frazemi enega tipa ponavljajo, na primer: Vsi so me morali ljubiti, tudi tisti, ki bi me sicer **utopili** v žlici vode (*VR*, str. 18). Enaka frazeološka enota je na strani 48 istega romana. Lahko me **vodijo** za nos (*VR*, str. 83). V Otušju, kjer sem preživel svoja otroška leta, je vedno trda **predla** (*VR*, str. 94). ... naj vas v imenu pravice od prvega do zadnjega **spravim** pod rušo (*VR*, str. 102). Nisem prepričan, da sem boljši od njih, ne **bi dal** roke v ogenj za to (*VR*, str. 174).

Večpomenska komponenta je: In res jim **ni bil** kos ne pri pijači ne pri veseljačenju (*SO*, str. 17). ... te ženske (so) **šle** iz rok v roke, včasih tudi dvakrat v enem samem večeru (*SO*, str. 17). ... pri duši mu **je postajalo** vse bolj tesnobno (*SO*, str. 20). Vsi so že bili **napravili** križ čezenj (*SO*, str. 34). - Da nisi **lezel** v rit staremu in se nisi plazil pred njegovimi škornji? (*SO*, str. 45). **Vlečeš** me za nos! To se ne bo dobro končalo! (*SO*, str. 59). Kar je ta človek govoril, je **imelo** rep in glavo (*SO*, str. 97). - Če ne **dobim** kaj za pod zob in odeje, bom zmrznil (*SO*, str. 133). Omenjeni frazem srečamo večkrat. Da ne bodo brez potrebe **brusili** jezike (*SO*, str. 201). Ni ti povedal, da **imam**

nekaj pod palcem (*SO*, str. 219). O tisti živalski predanosti strastem, ki ga je pri Pavlini motila, **ni bilo** ne duha ne sluha (*SO*, str. 260).

Dobri ljudje so le hoteli pokazati, da mu **stojijo** ob strani (*PU*, str. 15). Če bi bolezen opazili pravi čas, bi ji lahko **stopili** na rep (*PU*, str. 145).

Njegova roka **seže** daleč (*Ž* I, str. 380). Zdaj, ko je pijanega in krvavega Prago vlekel proti domu, ko se je bil na svoje oči **prepričal**, da bi bila zadostovala ena sama kretnja (*Ž* I, str. 17). Tisti, ki veljajo za najbolj poštene, bi se naju najbolj branili **sprejeti** pod streho (*Ž* I, str. 194). Princi so zapravljali denar po domačih in tujih letoviščih, država pa je bila zadolžena, da bi jo bili upniki lahko **pognali** na boben (*Ž* I, str. 187).

Na prvi pogled se zdi, da gre v teh primerih za samostalniške frazeme, gledano v celoti, pa so prav gotovo glagolski. Enako velja za naslednje frazeme: ... komu **bi se izročil** na milost in nemilost (*Ž* I, str. 193). - Švabi **nimajo** dosti soli v glavi (*Ž* I, str. 205). Tudi posledice bo treba **prevzeti** na svoja ramena (*Ž* I, str. 214). Wachmeister je izkušen človek in ve, kako **se pride** stvari do dna (*Ž* I, str. 489). Na limanice hoče **dobiti** Petra (*Ž* III, str. 120). Mi ne moremo, kot vi, vsega svojega imetja stlačiti v nahrbtnik in **vzeti** pot pod noge (*Ž* III).

Dokaj pogosto srečamo enake glagolske frazeološke enote: **dobiti** kaj za pod zob (*Ž* III, str. 283, 305, 404, 554, 580; *ZA*, str. 40; *PU*, str. 95). Glagolske frazeološke enote, blizu vsakdanjemu govoru, so tudi: ... smo **bili** dvakrat skoraj v pasti (*ZAP*, str. 11). Po vsem tem, po teh tednih, ko nam **je** življenje **viselo** na nitki (*ZAP*, str. 118). Tu gre za ironično frazeološko enoto. Tudi vam **se je** kamen **zvalil** s srca (*ZAP*, str. 308). Zgodba **je** pastirjem na kožo **pisana** (*VR*, str. 190). To je zaradi tega, ker človek pozabi, da **so** mu dnevi **šteti** (*VR*, str. 211). ... spet je pomislil, da **bi** lahko z eno samo besedo **napravil** križ čez vse (*PU*, str. 227).

Zveza pridevnika s samostalnikom, kjer je podstava samostalnik, komponenta pa je izražena s pridevnikom

Toda Bergler mu je voščil le dober **dan** in se umaknil nazaj v kuhinjo (*Ž* II, str. 433). Mrtva **črka** je izgubila svoj pomen (*Ž* I, str. 27). ... na nebu je bilo samo še nekaj svetlih, kopastih **oblakov** (*Ž* I, str. 96). Sredi gluhe **noči** so se včasih odprla zadnja vrata (*Ž* I, str. 400). Častno **besedo** mi moraš dati (*Ž* I, str. 561). Vedno več je bilo teh žarečih **niti** okoli njega (*Ž* II, str. 167). To je dokazoval tudi Petrov neprijazni, zadirčni **glas** (*Ž* II, str. 444). Ti imaš dolg

jezik (*Ž* III, str. 231). ... v resnici pa ga je zgodba o kovaču zanimala toliko kot lanski **sneg** (*Ž* II, str. 234).

Bil sem z njim, ko je doživel ognjeni **krst** (*ZAP*, str. 245-246). Čeprav sem star, imam sokolje **oko** (*SO*, str. 100). Tako bomo imeli čiste **račune** (*Ž* II, str. 125).

Podobno sestavljenih frazemov iz besedil *Žrtve*, *Čez sotesko ne prideš* in *Vrnitev v izginule kraje* bi lahko nanizal še okrog trideset.

Samostalniška podstava s predlogom

Prav zato jo je z enim samim pogledom premeril od **nog** do glave (*Ž* I, str. 124). Morda jo bodo presenetili na poti, iz **oči** v oči, ... (*Ž* I, str. 231; *Ž* II, str. 272, 392, 541).

Omenjeni frazemi so zelo pogosti.

Primerjalni frazemi

Tovrstnih frazemov je v Kavčičevih delih veliko. Navajam jih le nekaj: Pijan je kot **klada** (*Ž* II, str. 19). Spodaj je bilo Italijanov kot listja in **trave** (*Ž* I, str. 300; *Ž* II, str. 271, 316). Samo tebi povem, če boš molčal kot **grob** (*Ž* I, str. 372; *Ž* III, str. 528).

Psovke

K frazeologiji prištevam prav tako psovke, na primer: **Kurbarija** farška (*Ž* I, str. 152). Celo njega je poslal k vsem **vragom** (*Ž* I, str. 45; *Ž* II, str. 314, 367, 387, 420).

Tudi psovke se, kakor kaže navedeni primer, večkrat ponovijo.

Religiozni frazemi

Franc Praga pa kakor da je prišel z drugega **sveta** (*Ž* I, str. 17). Hvaljen bodi Jezus **Kristus** (*Ž* I, str. 63). Pojdiva v božjem **imenu** (*Ž* I, str. 532, 536).

Religioznih frazemov ne bom klasificiral, saj je znano, da je bila religija globoko zasidrana med slovenskim narodom.

Prislovni frazemi

V obravnavanih delih ni veliko tovrstnih frazemov. Za ilustracijo navajam: Tudi kralj in vlada ne čakata prekrižanih **rok** (*Ž* I, str. 199).

Pregovori in reki

Včasih postane del pregovora kakšen verz iz pesmi: Kdor pa se kislo drži, ta štajerski pobič pač ni (*Ž* I, str. 208). Kakor pridobljeno, tako izgubljeno (*Ž* III, str. 323). Dosti grmenja, malo dežja (*Ž* II, str. 348). Rek je: Politika pa je kurba, kot pravijo (*Ž* III, str. 336). Čez sedem let vse prav pride (*Ž* III, str. 286). Avtorski je tudi rek: Če je hrup in če teče kri, nimaš kaj premišljevati (*ČS*, str. 167). Spomnil sem se pregovora, da ne moreš plavati, če nisi prej skočil v vodo (*VR*, str. 200).

Med slovenskimi partizani so se borili tudi Hrvatje in Srbi. Podnarednik Stojanović prepeva: Tužna je nedelja, tužan sam ja... Razbila se čaša, iz koje smo mi vino pili, raskrila se tajna, koju smo mi dugo krili (*Ž* II, str. 170).

Slišijo se tudi toni osvobajajoče se Evrope, na primer: Kosec koso brusi, a žanjica žanje... Nabrusimo kose, že klas dozoreva, že žetve bogate napočil je čas (*Ž* I, str. 346).

Melanholična je melodija v pesmi: Oblaki so rdeči, kaj nek pomenijo (*Ž* II, str. 525, 526, 531).

Sklep

Ob koncu naše - samo delne - analize frazeoloških enot oziroma frazemov v delih Vladimira Kavčiča se nam kaže nekaj značilnosti, ki so se pojavile že zgodaj in ostajajo v Kavčičevem pisanju skorajda stalno prisotne. Izbranih osem knjig pripada tistemu delu Kavčičevega snovanja, kjer se avtor najbolj opira na realnost. Besedila skušajo ostajati čim bolj avtentična glede na opisovani čas in okolje ter okoliščine, v katerih poteka dogajanje. Tako je po frazeološki raznolikosti in pogostnosti frazemov na prvem mestu trilogija *Žrtve*, ki je tudi po tematiki najbolj neposredna odslikava dogajalno zelo napetega časa med drugo svetovno vojno v določenem podeželskem okolju. Trije drugi na-

slovi med izbranimi deli se tematsko prav tako povezujejo v trilogijo. To so *Pustota, Somrak* in *Vrnitev v izginule kraje*. Čas dogajanja je postavljen v daljnejšo preteklost in zlasti *Pustota* je oblikovana na poseben način, brez uporabe dialogov, kar pripomore k temu, da je med vsemi obravnavanimi deli tu najmanj frazemov.

Kavčičev neposredni odnos do življenja potrjuje tudi dejstvo, da je med frazemi daleč največ glagolskih, ki ponazarjajo dogajanje, akcijo. Ugotovitev, da se nekateri frazemi ponavljajo v okviru enega dela ali tudi v več delih, pa govori za to, da je Kavčiču vendarle bolj pomembno sporočilo besedila kakor njegova oblikovnost; ostaja naj čim bolj človeško pristno. Kavčič vsaj po obravnavanih besedilih ne sodi med avtorje, ki bi se za ceno jezikovne inovativnosti oddaljili od stvarnega, neizumetničenega prikazovanja življenja, saj mu je prav to glavno vodilo pri pisanju.

Opombe

1 Josip Natešić: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982.
2 Antica Menac: *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, Zagreb 1979–1980.
3 Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*, Maribor 2000.
4 Rikard Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističnih naziva*, Zagreb 1969.
5 Jože Toporišič: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije, *JiS*, 1973/74, št. 8, str. 275–276.
6 Milenko Popović: *O frazemu i zamjenljivosti njegovih elemenata. Iz frazeološke problematike*, Zagreb 1980, str. 48.
7 Antica Menac, Neka pitanja u vezi sa klasifikacijom frazeologije, *Filologija*, št. 8., Zagreb 1978, str. 221.

Literatura

- V. P. Žukov: *Russkaja frazeologija*, Moskva 1982.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana 1970–1991.
- Etbin Bojc: *Pregovori in reki na Slovenskem*, Ljubljana 1980.

Človek marsikdaj vzdrži več,
kot si to sam želi.

Živa Kraigher, 2002

Nevenka Troha

Živa Kraigher: *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945)*

Knjiga *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB* Žive Kraigher je plod dolgoletnega dela in proučevanja medvojnega dogajanja v takratnem pivškem okrožju in nedvomno pomemben prispevek k zgodovini tega območja in tudi k proučevanju slovenskega osvobodilnega gibanja na tako imenovani »krajevni« oziroma »lokalni ravni«. Delo, ki v knjižni objavi obsega kar 800 strani, je avtorica zasnovala kronološko in tematsko obenem. Razdelila ga je na pet delov, ki jih ločujejo pomembne prelomnice v dogajanju na Primorskem.

V prvem delu Kraigherjeva obravnava dogajanje od začetkov osvobodilnega gibanja do jeseni 1942, v drugem obdobje od jeseni 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943, v tretjem jesen 1943, v četrtem dogajanje v letu 1944 in deloma tudi v mesecih pred osvoboditvijo.

Peti del se od prvih štirih, ki so zasnovana zlasti kronološko, nekoliko razlikuje, saj obsega tri med seboj vsebinsko ločena poglavja. V prvem avtorica obravnava Slovenski narodni varnostni zbor in posebej tudi odnos tako pivških aktivistov kot tamkajšnjih duhovnikov do primorskega domobranstva, v tretjem zločine in žrtve nemškega okupatorja in kolaboracionistov na Pivškem v letih 1944 in 1945. V obsežnem drugem poglavju petega dela pa nam prikaže dogajanje v Postojni, ki se je v marsičem razlikovalo od dogajanja drugje na Pivškem. V mestu, kjer pred letom 1914 ni bilo Italijanov, je po podatkih Lava Čermelja leta 1931 živelo 1.171 italijanskih vojakov in častnikov, vseh Italijanov pa je bilo več kot dva tisoč.

Postojna je bila sedež oblastnega in političnega aparata, pomembno železniško križišče, zaradi bližine meje je bilo tam tudi veliko policistov in carinikov. Tudi osvobodilno gibanje se je v mestu razvijalo v drugačnih pogojih kot na podeželju.

V obsežnih prilogah, ki obsegajo kar 108 strani, so seznami rajonskih in vaških političnih in oblastnih odborov narodnoosvobodilnega gibanja, žrtev, borcev narodnoosvobodilne vojske in prekomorskih brigad ter pobeglih iz Slovenskega narodnega varnostnega zbora. Knjiga, ki je tudi sicer zelo lepo oblikovana, je opremljena s številnimi fotografijami, kar 140 jih je, tako posameznih akterjev kot krajev in dogajanja na Pivškem. V knjigi je tudi kazalo osebnih in krajevnih imen, ki obsega kar 26 drobno tiskanih strani. Delo je opremljeno z obsežnim znanstvenim aparatom. Iz navedb lahko ugotovimo, da je avtorica pregledala dejansko vse ohranjeno arhivsko gradivo, literaturo, spominske zapise in zbrala števila ustna pričevanja, ki so še toliko bolj dragocena, ker je kar nekaj vidnih akterjev tega dogajanja tačas že pokojnih.

Avtorica prikaže dogajanje na Pivškem v vsej njegovi večplastnosti. Pri politični organiziranosti osvobodilnega gibanja obravnava delovanje Osvobodilne fronte, Komunistične partije Slovenije, mladinske in ženske organizacije. Pri obravnavi delovanja oblastnih organov posebno pozornost posveti volitvam v krajevne in okrajne narodnoosvobodilne odbore leta 1944, šolstvu (le-to je bilo na Primorskem, kjer že skoraj dve desetletji ni bilo slovenskih šol, še posebnega pomena) in kulturno-prosvetni dejavnosti. Vojaško delovanje je obdelano v toliko, kolikor se prepleta z dejavnostjo drugih organov v pivškem okrožju. Tako so posebej obdelani prostovoljni odhodi in nato mobilizacija v partizansko vojsko v času po kapitulaciji Italije. Obravnava tudi posamezne vojaške enote v času, ko so aktivno delovale na pivškem območju: Kosovelovo in Gradnikovo brigado, Južnoprimorski, Dolomitski in Istrski odred, 31. divizijo in zaledno vojsko, torej Istrsko in Vipavsko-goriško vojno področje.

Prikaže tudi odnos med organizacijami narodnoosvobodilnega gibanja in zlasti razmerja med Osvobodilno fronto in nekaterimi skupinami na Primorskem. Tako obravnava odnos med Osvobodilno fronto in duhovščino, ki je bila na Primorskem v večini krščansko-socialno in narodno-obrambno usmerjena. Pri obravnavi vloge primorske duhovščine je - po moji oceni - nekoliko zapostavljena vloga tistega dela duhovščine, ki je sodeloval z osvobodilnim gibanjem. Podobno oceno bi lahko dala za avtoričino obravnavo tako imenovane »primorske sredine«. Posebej je obravnavana tudi vloga Slovenskega narodnega varnostnega zbora v njegovem odnosu do osvobodilnega gibanja, medtem ko organiziranost in delovanje teh skupin in organizacij nista prikazana, kar niti ni bil namen tega dela.

Avtorica dogajanje po kapitulaciji Italije predstavi v posebnem (tretjem) delu s poglavji o kapitulaciji Italije, jesenski ofenzivi nemškega okupatorja,

ustanavljanju in delovanju ljudske oblasti, Osvobodilne fronte, Komunistične partije Slovenije in ostalih množičnih organizacij ter o političnem stanju na Pivškem jeseni 1943. Nedvomno je bila kapitulacija Italije najpomembnejša prelomnica za osvobodilno gibanje na Primorskem. Obenem je bil šele takrat, za razliko od ostale Slovenije, zamenjan oblastni in represivni aparat, saj se je na tem območju, ki je bilo del italijanske države, šele takrat začela okupacija. Dotedanje raznarodovalne fašistične oblasti je zamenjal nemški okupator, ki je ob sicer hudem nasilju, ki ga je izvajal zlasti do sodelavcev osvobodilnega gibanja, vodil nekoliko drugačno politiko do Slovencev, ki jim je v okviru svoje politike *divide et impera* dal nekatere koncesije, zlasti na šolskem in upravnem področju. To pa je privedlo do tega, da je marsikdo nemškega okupatorja drugače sprejemal, kot je sprejemal dotedanje italijanske oblasti, kar je, med drugim, omogočilo tudi razvoj primorskega domobranstva.

Ob obravnavi delovanja organizacij posebej izstopijo nekateri vidni posamezniki, ki so pomembno prispevali k razvoju tamkajšnjega osvobodilnega gibanja, kot so bili Niko Šturm - Tarzan, Viktor Hajna - Perun s svojo tehniko, Franc Hvalič - Bolte, Matija Gržina - Silvo Robida, pa tudi številni sodelavci in sodelavke osvobodilnega gibanja. Naj med njimi izpostavim le Marijo Hrešča k, Urbanovo mater, Mater junakinjo iz Nove Sušice. Na prvem pokrajinskem zborovanju žena vse Primorske na Štjaku februarja 1944 je Mati junakinja recitirala pesem Mateja Bora *Mati sinu*. Kraigherjeva zapiše:

> *»Še danes jo občudujem, kako je mogla pri izgubi dveh sinov - partizanov (prvi, najstarejši je padel v vojni v Etiopiji že leta 1936) tako mirno recitirati to Borovo pesem, še danes se čudim njeni jekleni moči, da je vsebina pesmi in vse vzdušje v nabito polni dvoranici ni premagalo. Sedela je za mizo, pletla nogavice in mirno, mirno pripovedovala pismo svojemu sinu. Nobeno oko ni ostalo suho. Pred nami je stala živa mati, ki je tretjega sina izgubila pred komaj tremi meseci, ona pa je mirno, mirno pripovedovala. Bila je to prava umetniška stvaritev.«*

Avtorica, ki je sama nekaj mesecev delovala kot ena vodilnih aktivistk v tem okrožju, je v prikazovanje dela teh ljudi, tako tudi v gornjem odlomku, vpletla osebne spomine, ki so z navedbo posebej ločeni od preostalega besedila. Delo s tem ne izgubi na verodostojnosti, ravno nasprotno, ti spominski utrinki so še posebej dragoceni, saj povečujejo izpovedno vrednost besedila.

Posebno pozornost je namenila žrtvam. Navaja jih pri obravnavi posameznega obdobja, za leti 1944 in 1945 v petem delu in nato v prilogah. S preglednim popisom, izdelava katerega je nedvomno terjala velike napore in številna preverjanja, je pomembno prispevala tudi k izdelavi zbirnega seznama žrtev druge svetovne vojne, ki ga v državnem merilu pripravlja Inštitut za novejšo zgodovino.

Kljub temu, da je knjiga pisana zelo podrobno, je lepo berljiva. Vanjo je vtkana tudi ljubezen do ljudi, s katerimi je avtorica sodelovala in ki so v tem njenem delu dobili mesto v zgodovini tega območja. Menim, da je knjiga Žive Kraigher *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB* med strokovno najboljšimi in jezikovno najlepše oblikovanimi deli, ki so na to tematiko izšla na Slovenskem, zato je še toliko bolj pomembno, da je prišlo do njegove objave. Avtorici ob izidu njene dolgo pričakovane knjige lahko le čestitam.

Mati sinu

Vse dni sem čakala,
da pride od tebe glas,
saj lahko ti povem,
da vsako noč
je ura mi tiktakala v nespeč obraz.
Hodila k našim sem ljudem
oči zakrivajoč,
ker res ne smem
pokazati,
da jokam vsako noč.

Tajiti tebi?

Le zakaj?
Da nisva si razkrivala srca,
morda sedaj
bila bi vsak na svoji poti.
Naj ti miru ne moti,
če včasih jočem,
saj te z gorá bi
nikoli več ne klicala nazaj.
Pozabi vse,
po svoji hodi poti!
In vedi, da s teboj sem vedno: jaz.

Veš, zadnjikrat vso vas
na glavo obrnili so žandarji.
Prišel jim na uho je glas,
da vi ste tu. Bog vas obvarji!

Zdaj vsak večer
lepo zakurim v kuhinji
in pletem nogavice, sviter zate,
le ena misel mi kali moj mir:
da ne proda te
za skledo leče kak kujon.

Sosedov je nabral flanelnih rjuh in jih
oddal na pravem mestu.
Morda zaspal boš v njih ti kak večer,
in preden boš zaspal, boš mislil name.
Kdaj On
z ramen nam vzame križ!
S srca kamen?
Pa kaj! Že vidim te, kako mi govoriš:
Bog je umrl. Kriči! Kdo te sliši!
Morda je res. Kdo ve.

Da bi le vedela, kje ste, kje ste.
Če moreš, piši.

Francak vsak dan
prihaja za minuto v vas.
Zdaj nič več ne pije,
le ondan bil je strašno razdejan -
od gneva, vina -
ko zvedel je, da so razgnali ves Zaplaz,
ženo in sina.
Zdaj kar v očeh mu sije,
kadar mi govori, da gre med vas.

Ko me je vprašal, kje bi vas našel,
sem rekla mu:
- Prijatelj, vsepovsod!
Samo poglej, poln jih je ves svet!
Na pot sem spekla mu
črno ocvirkovo potico,
in napisala tole pismo zate.

Le ena misel mi kali glavó,
da ne proda te
za skledo leče kak falot...
A misel, da za pravico
s smrtjo se kosate,
moči mi daje za nadaljnjo pot.

Padi, če moraš pasti.
Če rešiš s svojo smrtjo
te naše zemlje ped -
padi, sin moj, padi!
Samo da vem: svet,
umit v vaši krvi, bo vnaprej bolj čist.

Včeraj gledala sem rasti
ozimino. Pod snežni prt jo
zavil je metež. Spomladi
v soncu oživi. Ker poln je list,
samo še to: vsi nekoč
zadihamo ko žito v dan pojoč.
Za pot: ljubeč pogled
za tabo. Kam?

Kaj prav je, to veš sam.
Drugega dati
ti ne more

tvoja mati.

Matej Bor, *Previharimo viharje*,
Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961.

Živa Kraigher

Nekaj misli za uvod: ob pomanjkanju zgodovinskega spomina

Knjiga govori sama po sebi, ker sem jo pisala za ljudi o ljudeh.[1] Nastajala je 24 let, vendar sem pretežni del napisala in jo dokončno oblikovala v zadnjih desetih letih, tj. v dobi tako imenovane »tranzicije«. Ni mi bilo lahko, ko sem dan za dnem, mesec za mesecem poslušala ali prebirala v naših medijih omalovaževanje, zgodovinsko podcenjevanje, izničevanje našega narodnoosvobodilnega boja ob pomanjkanju zgodovinskega spomina. Pomislimo naj samo na osvoboditev Primorske. Nihče nam je ne bi podaril, tudi angloameriški zavezniki ne - nikomur. Priborili smo si jo sami s plebiscitarno vseljudsko vstajo Primorcev ob kapitulaciji Italije, s kočevskim zborom, drugim zasedanjem Avnoja in z oboroženo silo 9. korpusa Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, ki je slovensko ozemlje osvobodil od Julijskih Alp do Jadranskega morja, preden so prišle motorizirane enote anglo-ameriških armad. Kako si lahko predstavljamo današnjo Slovenijo brez Primorske in tistega koščka morja, ki smo si ga sami priborili z velikimi žrtvami in za košček katerega se še vedno tolčemo? Ciril Zlobec je zapisal v knjigi *Lepo je biti Slovenec, ni pa lahko*:

> *»Najtežje je tistim, in ti so v večini, ki se zavedajo, da so živeli pravičniško, pa jim zdaj lahko vsak onečašči prav tiste trenutke, ko so se zmogli povzpeti v svoj najvišji vrh človečnosti.«*

In prav o teh ljudeh govori knjiga, zato sem se čutila še toliko bolj odgovorno, da jo končam in napišem tako, da jo ljudem čim bolj približam.

Pisala je nisem kot zgodovinarka, ker to nisem, ampak kot neposredna udeleženka narodnoosvobodilnega boja od aprila 1941 do konca vojne in na

Primorskem še čez. Soudeležba v odporu je postajala moja notranja nuja od tistega 12. aprila 1941 dalje, ko sem prvič hodila po ljubljanskih ulicah, polnih italijanskih vojakov, in se nato že aprila in maja v Zasavju srečala še z nemškim okupatorjem. V Hrastnik me je pošiljalo partijsko vodstvo s takratnimi navodili za odpor za svakinjo Lidijo Šentjurc in brata Sergeja. Zavest, da smo okupirani in da je slovenski narod, razdeljen med tri okupatorje, obsojen na smrt, je vedno globlje prodirala v nas - kot nepopisna mora. Zato so kakršnekoli naloge, ki nam jih je dajala partija že takoj po okupaciji, lajšale to moro.

Ko je v poletnih mesecih leta 1941 predstavnik takratnega vodstva odpora v Ljubljani na sestanku predočil peščici študentov vizijo odpora z besedami: »Okupator nas mora čutiti povsod, za vsakim vogalom, za vsakim grmom, na vsakem koraku, in se ne sme nikjer niti za sekundo počutiti varnega«, se nam je ta vizija takrat zdela še zelo, zelo daleč in smo ga poslušali čisto omamljeni. Vendar zavest, da hočejo okupatorji uničiti in izbrisati Slovence z zemlje in iz zgodovine, nam je vsestranski upor proti njim, ki se je postopoma razvijal in od nas zahteval vedno nove, težje ter odgovornejše naloge, postal nekaj samo po sebi umevnega. Zgornja vizija se je uresničevala, saj je, med drugim, italijanski zunanji minister, grof Ciano, 18. maja 1942 zapisal v svoj dnevnik: »V Sloveniji stvari ne gredo dobro. Visoki komisar zahteva še 24.000 ljudi. Zdi se, da so ljubljanske ulice neprehodne za naše čete. Vsaka vrata, vsaka zavesa na oknu skriva eno zasedo.«

Vodil nas je zelo stvaren odnos do dejstva »biti ali ne biti«. To se pravi: ali bomo z narodnoosvobodilnim bojem ohranili našo slovensko samobitnost kljub razkosanju med tri okupatorje, od katerih nas je hotel vsak uničiti, ali pa bomo tudi s pomočjo združenih domačih nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja in z njihovim najrazličnejšim taktiziranjem izginili. Naj vse zgornje strnem z odločnimi besedami dr. Toneta Ferenca, ki jih je izrekel na znanstvenem posvetu *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*, ki ga je organizirala Zveza zgodovinskih društev Slovenije aprila 2001: »Jaz nisem govoril o iztrebljanju, o fizičnem iztrebljanju slovenskega naroda kot n. pr. Judov in Romov. Jaz sem govoril o uničenju slovenskega naroda kot etnične enote, to se pravi kot naroda kot takega, ki mu vzameš nacionalno zavest in jezik ter ga napraviš za nekaj drugega. Če se ti pa ne ukloni, pa ga preženeš. In to se je dogajalo.«[2]

Če je ljubljanska ilegala od leta 1941 do oktobra 1943 osmislila moje mlado življenje, je aktivna soudeležba v boju za osvoboditev Primorske (tja sem prišla 15. oktobra 1943) to zavest samo še poglobila. Ta boj je bil moje življe-

nje samo. Mislim, da je tako čutila velika večina moje generacije, ki se je udeležila narodnoosvobodilnega boja, ker smo bili vanj trdno prepričani; in mlada generacija je pretežno nosila vso težo tega boja.

Knjigo sem torej napisala kot medvojna politična aktivistka, kar mi je omogočilo nekoliko svobodnejše oblikovanje besedila, zato za obdobje, ko sem bila sama na Pivškem, tj. od 15. oktobra 1943 do 17. maja 1944, vpletam v zvezi z nekaterimi vprašanji svoje lastne poglede in tudi spominske utrinke, ter pišem v prvi osebi ednine. Pri tem upoštevam avtentičnost duha tistega časa, kar je za današnjo generacijo še posebno pomembno, zato je v besedilu tudi mnogo neposrednih navedb, iz katerih se vidi, kako smo takrat razmišljali o posameznih problemih in zakaj smo prav tako ukrepali. Bojevala se nisem s puško v roki, ampak kot aktivistka, organizatorka najrazličnejših dejavnosti in nalog na terenu, ki so v okviru Osvobodilne fronte spodbujale, širile in uresničevale ideje narodnoosvobodilnega boja, hkrati pa razvijale ljudsko oblast, ki ni usmerjala delovanja samo od zgoraj navzdol, ampak se je razvila v pravo vsestransko vaško samoupravo. Slednja je prav na Primorskem v svoji prvobitnosti uspešno delovala in se še razvijala tudi po osvoboditvi; s svojo množično razvejanostjo in usklajeno dejavnostjo je pomembno prispevala pri končnih odločitvah mirovne konference. Primorska ni bila vzor samo odličnega medsebojnega sodelovanja med terenom in partizansko vojsko ter obratno, ampak je bila tudi vzor najžlahtnejših medčloveških odnosov, o katerih tudi mnogo pišem, saj smo politični aktivisti bili neposredno med ljudmi in z ljudmi.

»Prav hkratno razvijanje vojaške in politične strukture odpora od vsega začetka je bila slovenska značilnost. Slovensko vodstvo je pripisovalo velik pomen tudi politični organiziranosti terena, ker je bilo prepričano, da je pomemben pogoj za to, da bodo partizanske enote sploh lahko obstale in bile v čim večji meri odraz volje prebivalstva, ki jim bo nudilo potrebno materialno in moralno podporo. Upor je torej slovensko vodstvo snovalo mnogo bolj na temeljih organiziranosti kot spontanosti,« je zapisala dr. Vida Deželak Barič v zborniku s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte z naslovom *Odpor - nujnost ali ne*, ki ga je pripravil februarja 2001 Glavni odbor ZZB in udeležencev NOB Slovenije.[3] Dr. Zdenko Čepič je na istem posvetu poudaril: »Nikakor ni mogoče zanikati vpliva množic na ustvarjanje zgodovine, prav tako pa ni mogoče zanikati vpliva posameznikov na množice (...). V vsakem množičnem gibanju pa izstopa posameznik, ki dogajanje načrtuje, usmerja, vodi (...). Tudi množica ni brezoblična vsota brezimnih ljudi, marveč jo sestavljajo posamezniki: vsak s svojim dejanjem, čeprav majhnim in morda

na videz nepomembnim, v resnici prispeva k oblikovanju in izražanju hotenja množic.«[4]

In o terenu, o postopoma organiziranih Pivčanih v Osvobodilni fronti, o njihovem delovanju in žrtvah in v zvezi s tem o mnogih posameznikih govori pričujoča knjiga. V knjigi je navedenih s prilogami vred 4.900 imen. To je njeno osnovno izhodišče. In še eno izhodišče sem upoštevala: spregovorila sem o načinu našega dela, torej ne samo o tem, kaj smo delali, kaj vse se je zahtevalo od terenskih aktivistov, ampak tudi kako, na kakšen način smo reševali številne težke in problematične naloge. Podpora za to so mi bili mnogi primarni viri.

Obravnavam izključno obdobje narodnoosvobodilnega boja, in sicer na območju, ki ga Italijani po tajnem Londonskem dogovoru z dne 26. aprila 1915, sklenjenim med Italijo in antanto, sploh ne bi smeli zasesti, ki pa je po Rapalski pogodbi leta 1920 pripadlo Italiji. Zakaj sem se odločila, da raziščem ves razvoj narodnoosvobodilnega boja od leta 1941 do konca vojne prav v nekdanjem pivškem okrožju, ki je obsegalo trikotnik Postojna–Divača–Ilirska Bistrica–Postojna, pa čeprav sem prekrižarila (bolje prepešačila) Primorsko po dolgem in po čez - od Pivke do Slovenske Benečije ter od Kopra do bolnice Franje na Cerkljanskem, je zabeleženo v kratkem odstavku na platnicah knjige:

> *To je bilo obdobje, ko smo med ljudmi živeli, pri njih spali in jedli, spoznavali vse njihove vsakodnevne probleme, se skupaj z njimi, ne nad njimi, bojevali za osvoboditev Primorske. To je bilo obdobje, ko je nas, ljubljanske aktiviste, primorski človek s svojo človeško žlahtnostjo, širino in toplino znova in znova presenečal in način dela je bil tak, da sem vse okrožje poznala in občutila njegovo celostnost, saj sem obredla skoraj vse vasi, kar se je v drugi polovici leta 1944 spreminjalo.*

Iz tega razloga sem po vojni ostala najbolj navezana na Pivčane in s tem neposredno na Odbor aktivistov Osvobodilne fronte južnoprimorskega okrožja, ki mi je v začetku leta 1978 poslal napotke v zvezi s pisanjem zgodovine narodnoosvobodilnega boja v nekdanjem južnoprimorskem okrožju s končno pripombo: »Napiši vse, česar se spominjaš!« To je bil začetek nastajanja besedila knjige.

Da bi obudila spomin, sem najprej preštudirala v nekdanjem Zgodovinskem arhivu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije poročila pivškega okrožnega partijskega komiteja od jeseni 1943 do junija 1944. Iz najglobljega spomina so privreli na dan številni dogodki in problemi tega

obdobja na Pivškem. Ko sta me na sestanku zgodovinske komisije Odbora aktivistov Osvobodilne fronte južnoprimorskega okrožja prosila Katarina Vehar - Jura in Karlo Turk - Bogdan, ki sta z raziskovanjem razvoja NOB na pivškem pričela že leta 1974, da bi v Ljubljani pregledala še primarne vire s pivškega območja, ki jih je hranil Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, sem se začela z iskanjem teh dokumentov po najrazličnejših fasciklih tega arhiva vedno bolj poglabljati v problematiko razvoja NOG na Pivškem, a ne samo za obdobje, ko sem sama tam delovala, ampak tudi za obdobje pred tem in po njem. Mimogrede naj omenim, da sem v obeh arhivih posedala s presledki od leta 1978 do 1997.

Katarina Vehar je bila pri tem proučevanju izredno prizadevna in mi je tik pred smrtjo prav ona dala tisto končno spodbudo, da sem začela tudi sama pisati. Ob 40-letnici nastanka Osvobodilne fronte je septembra 1981 izšel v treh nadaljevanjih v Sobotni prilogi *Dela* moj prispevek o življenju in delu Matije Gržine od njegovega rojstva v Knežaku leta 1913 do smrti 27. januarja 1944 v Cerknem. Za drugo knjigo zbornika *Ljudje in kraji ob Pivki*, ki je izšla ob 40-letnici konca vojne, leta 1985, sem napisala prispevek z naslovom Razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v nekdanjem pivškem okrožju v letih 1941 in 1942. Leta 1988 me je novi uredniški odbor istega zbornika zaprosil za nadaljevanje pisanja o narodnoosvobodilnem boju na Pivškem za tretjo knjigo. Poleti 1990 sem uredniškemu odboru oddala obširno besedilo, ki obravnava obdobje od jeseni 1942 do kapitulacije Italije, vendar Postojnčani tretje knjige niso nikoli izdali.

Pogum in spodbudo za nadaljevanje raziskave in pisanje za obdobje po kapitulaciji Italije do konca vojne mi je pravzaprav dal dr. Tone Ferenc, ki je prispevek, ki naj bi izšel v že omenjeni tretji knjigi, pregledal, ga spodbudno ocenil in napisal priporočilo za javno objavo. Poleg tega sem imela že toliko zbranega gradiva, da mi je bilo žal, da bi nekje mrtvo obležalo. Leta 1991 sem se nato spopadla z zelo obsežno problematiko.

Vse trditve in podatke utemeljujem z navedbo primarnih virov in literature. Od literature so mi kot izhodišče služile predvsem številne monografije dr. Toneta Ferenca, ki je Primorsko vsestransko in tudi po obdobjih najširše proučil ter globoko zaznal. Brez njegovih objavljenih raziskav ne bi bilo moje knjige, saj se kot nezgodovinarka do številnih vzrokov, katerih posledice opisujem, ne bi mogla dokopati. Poleg tega so me njegove monografije vodile tudi pri iskanju primarnih virov, ki bi jih kot nezgodovinarka veliko težje našla. Prav ti so mi pripomogli, da sem razrešila skoraj nerazrešljive probleme in tako zapolnila mnoge bele lise.

Za obravnavo nasprotnega tabora mi je služila monografija dr. Borisa Mlakarja *Domobranstvo na Primorskem (1943-1945)*. Ker je dr. Mlakar navedel, da je prav s postojnskega območja ohranjenih največ dokumentov Slovenskega narodnega varnostnega zbora, sem pregledala vseh dvanajst fasciklov fonda SNVZ in našla številna poročila različnih enot SNVZ z navedbo aretacij in ubojev pivških aktivistov, zapisnike zaslišanj žrtev, najrazličnejša navodila, tiralice za pobeglimi iz domobranskih enot, njihov tisk in podobno. Vsi ti dokumenti so mi odkrivali tudi avtentičnost duha primorskih domobrancev, zato mnoge neposredno navajam.

Seveda sem upoštevala še mnogo drugih monografij in knjig, saj navajam vire in literaturo na petih straneh.

Za raziskavo o organizacijsko-političnem stanju v vaseh in za raziskavo o žrtvah v posameznih vaseh sem uporabila dvoje gradiv, nastalih v petdesetih letih. V arhivu ZZB občine Postojna sem odkrila za večino pivških vasi kratke vaške kronike, ki v grobih obrisih opisujejo vse pomembne politično-organizacijske dogodke in aretacije v vasi od začetka dvajsetih let do konca vojne. Odlično dopolnilo k tem kronikam je obširno gradivo, zbrano v fondu Slovenke v NOB.

Nepogrešljiva opora pri celotni raziskavi so mi bili številni pogovori z nekdanjimi pivškimi aktivisti, s katerimi sem ponazorila podatke iz dokumentov, preverjala izjave iz gornjih dveh gradiv in izpopolnjevala praznine. Vsi pogovori so potekali v pravem nekdanjem tovariškem, partizanskem vzdušju, brez kakršnihkoli prepirov in uveljavljanja posameznikov, kar je danes že velika redkost, čeprav so bili dostikrat zelo burni. Teh pogovorov je bilo od 29. avgusta 1979 do 11. decembra 1997 oseminpetdeset, večina je posnetih na šestdesetih kasetah. Na njih je prisostvovalo sto okrožnih, okrajnih, vaških in drugih aktivistov. Že zaradi vseh podatkov, ki so mi jih dajali na ure in ure trajajočih intenzivnih pogovorih, sem bila dolžna napisati to knjigo. Žal mi je, da mnogih med njimi, ki so mi z veliko prizadevnostjo in navdušenjem pomagali pri nastajanju knjige, danes ni več med nami.

In za konec nekaj statistike: iz prilog je razvidno, da je v vseh vaških odborih, komisijah, Narodni zaščiti, etapnih kuhinjah, kurirski in obveščevalni službi, skrbi za ranjene in bolne partizane in aktiviste bilo vključenih več kot 1.700 Pivčanov. V številnih vaseh, kjer izdajstva niso poznali, je sodelovala vsa vas. Evidentiranih borcev narodnoosvobodilne vojske - všteti so tudi prekomorci - je bilo okrog 1.470. Evidentiranih smrtnih žrtev aktivistov in civilistov je 299. Evidentiranih padlih, zajetih in v taboriščih smrti umrlih partizanov je 312, padlih prekomorcev pa 104, skupaj padlih borcev narodnoosvobodilne

vojske 416. Vseh skupaj evidentiranih smrtnih žrtev je bilo na obravnavanem pivškem območju 715.

Poudarjam »evidentiranih«, saj pri tej množici podatkov o posameznikih obstaja verjetnost, da je katerokoli ime izpadlo kljub vsestranski preverjenosti na terenu in pregledanih najrazličnejših zgodovinskih virov. Ob številu 299 smrtnih žrtev aktivistov in civilistov bi omenila, da na pivškem območju - kljub temu, da je bilo prepreženo z okupatorjevimi postojankami - ne zasledimo množičnih pokolov in uničevanja celih vasi s prebivalstvom vred, kot se je to dogajalo v sosednjih Brkinih, slovenski Istri, v Vipavski dolini in še kje. Na Pivškem so prevladovali neposredni uboji posameznikov tako s strani okupatorjev kot kolaboracionistov. Zasledimo množične aretacije, mučenje in pretepanje po zaporih, kar je bilo mnogokrat hujše od smrti, ter pošiljanje prebivalstva v najrazličnejša taborišča smrti, od koder se jih je večina vrnila, skupaj evidentiranih okrog 761, a mnogi zaznamovani za vse življenje. Človek marsikdaj vzdrži več, kot si to sam želi.

Opombe

1 Knjigo sem uredila s pomočjo odličnih sodelavcev Vizije tiska Božnar in Partner, direktorja Matjaža Sivke in notranje urednice Melite Rak. Prav do konca sta mi še pomagali pri vseh popravkih in končnem oblikovanju besedila lektorica Alenka Kraigher Gregorc in recenzentka dr. Nevenka Troha, ki je po zadnjih pravilih popravila opombe pod črto (skupaj jih je 1.500) in poglavje o virih in literaturi. Izid knjige so finančno podprli Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Glavni odbor ZZB NOB Slovenije in Ustanova Franca Rozmana Staneta, izdala pa sta jo Društvo piscev NOB Slovenije in Organizacijski odbor ZZB Postojna. Vsem prisrčna hvala.

2 Navedeni prispevek dr. Toneta Ferenca je objavljen v *Prispevkih za novejšo zgodovino*, 2001/2, str. 152.

3 Glej Vida Deželak - Barič: Avtonomnost Osvobodilne fronte slovenskega naroda in odzivi osrednjega jugoslovanskega vodstva NOG, v: *Odpor 1941: Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda*, posebna izdaja revije *Borec*, št. 588-590, letnik LIII, 2001, str. 199.

4 Glej uvodni članek Zdenka Čepiča v tematski sklop Prispevek vodstva in vloga osebnosti v oblikovanju izvirne strategije ter taktike upora in NOB, v: *Odpor 1941*, str. 223.

Ivan Križnar

Nekaj podatkov o četnikih na Slovenskem

Pred tridesetimi leti sem pregledal takrat dostopno arhivsko gradivo o četnikih na Slovenskem. Spoznal sem, da četniki z okupatorjem niso sodelovali tako očitno kot pripadniki Prostovoljne protikomunistične milice in domobranci, pač pa so z italijanskim in nato nemškim okupatorjem vzdrževali stike nekateri njihovi poveljniki in to prikrivali celo pred moštvom svojih enot. Svoje ugotovitve sem razložil 24. novembra 1976 na posvetu o zaščiti narodnoosvobodilnega boja. Moj takratni prispevek so organizatorji posveta objavili, ne da bi ga avtoriziral.[1] Tudi v naslednjih desetletjih na Slovenskem ni bila objavljena temeljita razprava o četništvu, zato se o njihovi kolaboraciji z italijanskim in nemškim okupatorjem pojavljajo različna mnenja. Nekaj raziskovalcev je pri obravnavi drugih dogajanj v naši preteklosti objavilo tudi podatke, ki potrjujejo moje takratne navedbe o četnikih.[2] Zato sem svoj takratni diskusijski prispevek avtoriziral in ga dopolnil z nekaterimi podatki novejših raziskav. Objavljam ga z željo, da bi spodbudil tudi mlajše zgodovinarje k temeljiti raziskavi o tem še vedno aktualnem vprašanju.

V četniških dokumentih najdemo obsežne politične in vojaške programe, skoraj nobenih podatkov pa ni, ki bi dokazovali njihova prizadevanja, da bi te programe izpolnili z bojem proti okupatorju.[3] Če primerjamo četniške razglase, v katerih so navedeni domoljubni načrti za osvoboditev in demokratično ureditev Jugoslavije, z njihovimi dejanji, potem ugotovimo razlike med tistim, za kar so se četniki razglašali, in tistim, kar so resnično storili. Slovenski javnosti so se predstavljali kot borci za svoj narod, združeno Slovenijo in zvezno demokratično Jugoslavijo ter za zaščito Slovencev pred diktaturo komunistov. Dokumenti o njihovi dejavnosti pa kažejo, da se četniki razen v treh primerih na Dolenjskem in v treh primerih na Štajerskem niso borili ne proti italijanskemu ne proti nemškemu okupatorju ter vojskam drugih držav Trojnega pakta za skupno protifašistično akcijo in osvoboditev zasužnjenih

narodov, temveč so vse do kapitulacije Nemčije pomagali okupatorju na Slovenskem dušiti protifašistične organizacije in partizanske oddelke, ki so se odločno borili za osvoboditev svojega naroda, čeprav jih je protifašistična koalicija priznala kot svoje zaveznike šele po mnogih žrtvah in pomembnih uspehih v boju proti skupnemu sovražniku.

Ob tem pa vendar velja omeniti, da so četniki kot pripadniki slovenske nacionalne ilegale na Ratežu in njegovi okolici junija 1942 kot »partizanski Štajerski bataljon« sodelovali s partizani v napadih na tri italijanske posadke,[4] četniki Jožeta Melaherja - Zmagoslava pa so na Štajerskem 13. oktobra 1944 napadli nemško orožniško postajo v Malečniku, 21. oktobra orožniško postajo pri Sv. Juriju ob Ščavnici in 15. novembra orožniško postajo pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah.[5]

Četniki si niso prizadevali, da bi uveljavili demokratično ureditev, temveč so zahtevali pokorščino kralju in poslušnost njegovi vladi, medtem ko so četniški skrajneži pod okriljem skrivnostne Črne roke zagrešili take zločine, da jih je moral zaradi splošnega zgražanja prebivalstva obsoditi celo nacistični okupator.[6] To kaže, da je bil temeljni namen četniških enot uničenje narodnoosvobodilnega gibanja v okviru Osvobodilne fronte in v primeru zmage protifašistične koalicije obnova buržoazne kraljevine Jugoslavije. Brez prikrivanja so četniki svoje ozke strankarske interese postavljali pred interese svojega naroda, zato tudi niso uživali njegove podpore.

Nasprotniki Osvobodilne fronte in slovenske partizanske vojske so bili preslabotni, da bi mogli sami zadušiti upor slovenskega naroda proti njegovemu razkosanju in razselitvi, zato v boju za ohranitev svojih posebnih pravic niso izbirali ne sredstev ne zaveznikov. Anglofilskemu delu slovenskih politikov bi bila pomoč Angležev v boju proti revolucionarnim silam slovenskega naroda nedvomno bolj simpatična kot podpiranje okupatorja, saj bi si z njihovo pomočjo pridobili večjo samostojnost v okviru obnovljene kraljevine Jugoslavije, kot so jo imeli pod fašističnim okupatorjem. Ker sta bili Velika Britanija in Združene države Amerike v boju proti fašističnemu taboru zavezniki Sovjetske zveze, so nekateri slovenski politiki začeli podpirati okupatorja, tako prikrito kot tudi javno, pričakujoč, da bo zaradi razrednih konfliktov prej ali slej prišlo do sprave med Hitlerjevo Nemčijo in Veliko Britanijo ter Združenimi državami Amerike, ki vendar ne bosta dopustili, da bi Sovjetska zveza razširila socialistično ureditev v srednjo in južno Evropo. Iz teh interesov in pričakovanj izvira taktiziranje dela slovenskih nasprotnikov Osvobodilne fronte med prizadevanji za sožitje z okupatorjem ob istočasni zvestobi zahodnim silam.

Ilegalne četniške enote na Slovenskem niso bile dovolj močne, da bi mogle obstajati brez okupatorjeve pomoči. Pred njim so se morale legalizirati, čeprav so se zaradi vse bolj očitnega poraza sil Trojnega pakta poskušale večkrat tudi odtrgati od njega ali pa to odvisnost vsaj prikriti pred slovenskim ljudstvom in svetovno demokratično javnostjo. Pri odkrivanju takega ravnanja četniških enot in njihovih organizatorjev sta imeli pomembno vlogo Narodna zaščita in Varnostno-obveščevalna služba, ki sta hitro razkrili sodelovanje četniških oddelkov z okupatorjem, čeprav so jih poskušali prikriti z različnimi imeni in zvenečimi domoljubnimi gesli. Po drugi plati pa program Osvobodilne fronte ni dopuščal slovenskim nasprotnikom Osvobodilne fronte taktiziranja med okupatorjem in zahodnimi silami, saj je bil dovolj širok za vse resnične domoljubne in demokratične posameznike in skupine ter je zato že v prvih mesecih po tuji zasedbi sprožil mogočno narodnoosvobodilno gibanje, ki se je s krajšimi zastoji postopno razraščalo v narodnoosvobodilno vojno. Tej širini Osvobodilne fronte gre zasluga, da so se oboroženi oddelki njenih nasprotnikov pojavili šele maja 1942 in se hitro razkrili v službi okupatorja ter se s tem kompromitirali pred svojim narodom in protifašistično skupnostjo.

Boj dela slovenskih politikov proti narodnoosvobodilnemu boju z največjo udeležbo delavcev in kmetov ter njegovo taktiziranje med fašističnim in protifašističnim taborom ni bil značilen samo za čas fašistične tuje zasedbe, temveč se je uveljavil že pred drugo svetovno vojno. Del eksekutive Slovenske ljudske stranke je na seji 30. marca 1941 sicer sklenil, da »v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in ne nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom, niti neposredno niti posredno koga navajal k sodelovanju, pa naj bo ta pritisk še tako hud in celo življenje na tehtnici,« vendar so nekateri njeni člani ta sklep hitro opustili. Tako je ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman zagotovil visokemu italijanskemu komisarju Emiliju Grazioliju lojalnost cerkvenih oblasti do fašistične Italije, dr. Marko Natlačen pa se je zahvalil Benitu Mussoliniju za plemenite ukrepe in namene italijanskega okupatorja. Voditelji nekaterih strank so se istočasno pripravljali tudi za primer poraza fašističnega tabora, zato so v času od maja do avgusta 1941 ustanovili terenske vojaške organizacije: Slovensko legijo, Sokolsko legijo in Pobratima. Kljub genocidnemu ravnanju okupatorjev proti Slovencem, še zlasti na Štajerskem in Gorenjskem, pa legije niso pozvale svojih članov v takojšen boj proti okupatorju, da bi to preprečile, saj so računale, da se bo mogoče začeti okupatorju upirati šele ob prihodu angleških čet. Tudi proti Osvobodilni fronti sprva niso nastopile, ker so pričakovale, da bo narodnoosvobodilno gibanje splah-

nelo samo od sebe spričo nemških uspehov na vzhodni fronti. Ko pa so nasprotniki Osvobodilne fronte spoznali, da okupatorju ni uspelo zadušiti upora, pač pa se je moral pred partizani umakniti z dela slovenskega ozemlja, so začeli njihovi nasprotniki pripravljati svoje oborožene oddelke za boj proti partizanom.

Prvo oboroženo ilegalno skupino nasprotnikov Osvobodilne fronte je po poročilih Varnostno-obveščevalne službe vodil Franc Emer, ki je bil 4. decembra 1941 zato ustreljen, njegova skupina pa je razpadla. Mihailovićeve pristaše je v začetku novembra 1941 opogumil razglas emigrantske vlade, s katerim je postavila Dražo Mihailovića za vrhovnega poveljnika oboroženih sil v Jugoslaviji in njegovim četnikom pripisovala uspehe partizanskih enot. Ministrska skupina Osvobodilne fronte je poslala polkovnika Jako Avšiča in majorja Karla Novaka v Srbijo, v Mihailovićev štab, da ugotovita, kakšen je položaj. Draža Mahailović je imenoval Jako Avšiča za poveljnika, Karla Novaka pa za načelnika četniškega štaba v Sloveniji. Medtem je Vrhovno poveljstvo partizanskih odredov Jugoslavije sporočilo Izvršnemu odboru Osvobodilne fronte, da je prišlo v Srbiji do spopada med četniki in partizani, ker se Mihailović ni hotel boriti proti Nemcem in je na ozemlju, ki so ga osvobodili partizani, obnavljal osovražene organe stare oblasti, ki so ščitile socialno izkoriščanje.

Na prelomu v leto 1942 je Edvard Kardelj sporočil v Slovenijo, da je Mihailović sklenil tajni sporazum z Nedićem in Nemci, ki mu pomagajo v boju proti partizanom. Po teh obvestilih je Osvobodilna fronta razkrila vlogo Draže Mihailovića in njegovih četnikov. Boj Osvobodilne fronte proti Mihailoviću je bil hkrati boj proti velesrbskim hegemonističnim hotenjem, zato so ga podprli številni slovenski rodoljubi. K programu Osvobodilne fronte sta bili dodani temeljni točki: prvič, da bo po osvoboditvi slovenski narod sam odločal o svoji usodi, s čimer je bila ta pravica odvzeta kralju in njegovi vladi, in drugič, da raste narodna vojska na slovenskem ozemlju iz slovenskih partizanskih čet in Narodne zaščite, s čimer je Osvobodilna fronta opozorila, da zaradi nujne narodne enotnosti v boju za obstoj in osvoboditev ne dopušča nobenih drugih oboroženih oddelkov.

Mihailovićevo gibanje na Slovenskem ni moglo pognati korenin tudi zato, ker so se voditelji slovenskih strank, ki so ostale zunaj Osvobodilne fronte, opredelili za Mihailovića predvsem zato, da bi obnovili buržoazno ureditev, sicer pa njihovemu unitarizmu in velikosrbskemu šovinizmu razen redkih izjem tudi oni niso bili naklonjeni. Nastanek četniških oboroženih skupin je preprečeval tudi Jaka Avšič, ki se prav zato ni hotel odreči funkciji poveljnika Mihailovićevega štaba v Sloveniji, dokler niso mihajlovičevci tega spoznali in

se je moral pred njihovim maščevanjem umakniti v ilegalo, nato pa je postal namestnik poveljnika Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije.

Ker je narodnoosvobodilno gibanje spomladi 1942 nezadržno naraščalo, so vodilni slovenski nasprotniki Osvobodilne fronte, med njimi po podatkih Varnostno-obveščevalne službe tudi profesor teološke fakultete dr. Lambert Ehrlich, svetovali italijanskemu okupatorju, naj iz Slovencev ustanovi protikomunistične oddelke za boj proti partizanom. Poveljnik italijanskih okupacijskih divizij je takrat še upal, da bo zatrl narodnoosvobodilni boj z okrepljenimi italijanskimi enotami, zato predloga ni sprejel takoj. Kljub temu je Karel Novak 1. maja 1942 objavil Mihailovićevo okrožnico, s katero je opozoril vojne obveznike, da morajo biti pripravljeni za mobilizacijo, ki pa jo sme odrediti samo kraljevi minister vojske in mornarice. Novak je s pomočjo legij začel pošiljati vojnim obveznikom pozive za odhod v oborožene oddelke jugoslovanske vojske.

Najbolj prizadevni organizatorji oboroženih »protikomunističnih« skupin so bili kaplani v nekaterih kmečkih farah na Dolenjskem. Na poziv loško-potoškega kaplana se je 15. maja 1942 utrdila 15-članska skupina fantov v zvoniku na Taboru, od koder je začela 17. maja streljati na partizane, ki pa so jo obkolili in razorožili. Takrat se je zbrala tudi podobna skupina v bližini Svetega Urha pri Ljubljani, od koder je odšla v bližino Dobrepolja, kjer se ji je pridružilo nekaj domačinov. Med Čušperkom in Turjakom se je prvič spopadla s partizani. Po »binkoštni« mobilizaciji je konec maja nastala protikomunistična skupina tudi v okolici Novega mesta, ki pa se je razbežala, ker je italijanska patrulja naletela na enega izmed njenih članov in ga ustrelila.

Na poziv teh oboroženih protipartizanskih oddelkov je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet 26. maja objavilo, da bo ustreljen vsakdo, ki ustanavlja kakršnokoli oboroženo enoto izven partizanskih. Četa Druge grupe odredov je v začetku junija razpršila protipartizansko skupinico pri Primskovem. Partizanskim enotam se je izmuznil samo četniški odred, ki je nastal pri Svetem Urhu, se prikril pri Dobrepolju in se pod Gorjanci izdajal za partizansko enoto ter si nadel ime »Štajerski bataljon«, ki je, kot izpričuje dnevnik članice te skupine Roze Uhan, lovil in moril partizanske kurirje. Sredi junija se mu je pridružila manjša skupina ilegalcev iz Šentruperta in Mirne Peči, ki je pred tem že pomorila nekaj ujetih partizanov. Štajerski bataljon se je partizanskim enotam, ki so ugotovile njegovo dejavnost in ga zasledovale, spretno izmikal vse do 25. julija, ko se je utrdil v gozdu pri Sveti Ani, vzhodno od Novega mesta, v neposredni bližini italijanskih posadk, ki so ga oskrbovale s

strelivom. Spoznal je, da njegov obstoj ni več možen brez zaščite okupatorja, zato si je nadel ime »Legija smrti« in 29. julija sklenil dogovor z italijanskim okupatorjem, da mu bo ta dajal orožje v zameno za spisek moštva Štajerskega bataljona oziroma Legije smrti, kar so čez kak dan oboji tudi storili.

Od 26. julija 1942 dalje je okupator protipartizanski oddelek pri Sveti Ani začel imenovati »Milizia volontaria anticomunista« - MVAC ali »Prostovoljna protikomunistična milica« in ga 14. avgusta, v boju proti Tomšičevi brigadi, podprl s topništvom. Podobna skupina je začela nastajati v juliju 1942 tudi v Šentjoštu nad Vrhniko, ki ji je italijanska enota iz Horjula zaradi pomoči pri aretacijah aktivistov Osvobodilne fronte poslala orožje; po začetku velike italijanske ofenzive so protikomunistični »ilegalci« zmagovito prikorakali v Šentjošt ter javno nastopili v oboroženi službi italijanskega okupatorja. Tako se je končala prva četniška ilegala na Slovenskem.

Draža Mihailović je štel enote Prostovoljne protikomunistične milice za del jugoslovanske vojske v domovini. Poveljnik četniškega štaba na Slovenskem Karel Novak je jeseni 1942 kot »podnarednik in pisar Legije smrti« nadzoroval njene enote iz Stopičev in Pleterjev. Ker je hotel s svojimi častniki pridobiti pod svoj vpliv Legijo smrti in vaške straže, ki so jih ustanovili po vaseh za boj proti partizanom, so se mu uprli katoliški voditelji, ki so si lastili največ zaslug pri njihovi ustanovitvi. Spori za vpliv v MVAC in nekatere razlike v političnih načrtih so pripeljali do medsebojnega ovajanja okupatorju in krvavih obračunavanj, v katerih je bil umorjen namestnik Črtomirja Nagodeta, kapetan Josip Lesjak, ki je skupaj z orožniškim poročnikom Marjanom Strnišo vodil Mihailovićev obveščevalni center v Ljubljani, pošiljal podatke o partizanih in italijanskih enotah angleškim obveščevalnim centrom ter - po ugotovitvah Varnostno-obveščevalne službe - pripravljal in pošiljal sezname pristašev Osvobodilne fronte italijanskim okupacijskim oblastem.

Tako so postali bataljoni Legije smrti in vaške straže, ustanovljene med veliko italijansko ofenzivo, ki jih je oborožil in oskrboval okupator, istočasno del oboroženih enot okupatorja, vojska slovenskih protikomunističnih katoliških voditeljev in del kraljeve jugoslovanske vojske v domovini. Zato so pripadniki MVAC računali, da so jih poleg okupatorja tudi Angleži priznavali za svoje zaveznike. Svarila, sporočenega prek londonskega radia, naj prenehajo sodelovati z okupatorjem, niso jemali resno, ker so jih katoliški voditelji prepričevali, da dobivajo od Angležev prek Vatikana tajna navodila, naj se odločno borijo proti partizanom, ki so jih označevali kot komuniste.

Potem ko je protifašistična koalicija jeseni 1942 zaustavila osvajanja fašističnih vojska in po kratkem ravnovesju moči prešla v ofenzivo z namenom,

da najprej izloči iz boja najšibkejši člen Trojnega pakta, to je fašistično Italijo, so tudi Angleži začeli podpirati Narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, ki je zadajala italijanski vojski na Balkanu vse hujše udarce.

Tudi Draža Mihailović je moral nekoliko spremeniti svojo politično usmeritev. V januarju 1943 so mihajlovičevci v Ljubljani izdali letak, s katerim so nastopili proti italijanskemu okupatorju, partizanom in MVAC hkrati. Karel Novak je prepričal vodstvo Slovenske zaveze, da je treba ustanoviti ilegalne protikomunistične oborožene oddelke, s katerimi naj bi ob morebitni angloameriški invaziji v Istri nastopili kot borci proti okupatorju. Šestega februarja je poslal skupino svojih pristašev v Zaplano nad Vrhniko, ki je do konca februarja narasla na petindvajset mož in se po preselitvi v bližino Šentjošta razglasila za četniški odred. Pristaši Osvobodilne fronte so to drugo ilegalo, za razliko od prve, ki se je spridila v javnem sodelovanju z okupatorjem v »belo gardo«, imenovali »plava garda«.

Novakovi četniki so odšli v začetku marca proti Primorski, kjer naj bi se vrinili v partizanske enote in jih razbili oziroma pridobili pod svoj vpliv. O teh namenih je partizanske enote na Primorskem obvestil radio »Svobodna Jugoslavija«. Zato in zaradi še nekaterih drugih vzrokov so se morali četniki brez uspehov že po petih dneh vrniti na Notranjsko. Sedemnajstega marca 1943 so v Smrečju iz angleškega letala izskočili s padali trije primorski Slovenci, da bi pri četnikih zbirali podatke o nemških enotah in o tem obveščali svoje poveljstvo. Po naročilu Karla Novaka so radiotelegrafisti zaprosili angleško poveljstvo v Kairu, naj jim pošlje orožje za boj proti partizanom, vendar je Novakovo naročilo tamkajšnje poveljstvo zavrnilo, češ da ne bodo podprli bratomorne vojne. Isto angleško letalo je takrat pripeljalo tri radiotelegrafiste tudi k partizanom na Šentviški gori, kjer naj bi s pomočjo partizanov zbirali za Angleže podatke o italijanski in nemški vojski na svojem širšem območju.[7]

Konec marca 1943 je Karel Novak odvedel svoj četniški odred na propagandni pohod po Dolenjskem, kjer si je zaman prizadeval prepričati poveljnike enot Drugega bataljona Legije smrti, naj mu da vsaka posadka nekaj mož za njegov odred. Da bi mogli njegovi radiotelegrafisti poročati svojim poveljstvom vsaj nekaj spodbudnega o krepitvi četniškega odreda, je Karel Novak dobil v začetku maja pristanek Slovenske, Sokolske in Narodne legije, ki se je preoblikovala iz Pobratima, da se v celoti štejejo za del jugoslovanske vojske v domovini. V maju in začetku junija se je njegovemu pozivu odzvalo okrog štirideset nekdanjih jugoslovanskih aktivnih častnikov, tako da je njegova ilegala v Dolomitih narasla na osemdeset mož. Iz njih je ustanovil jedra Central-

nega, Notranjskega, Primorskega, Gorenjskega in Štajerskega četniškega odreda, ki naj bi se okrepili s pridobivanjem novincev.

Gorenjski četniški odred je odšel proti Poljanski dolini. Med 7. in 12. majem so četniki v bližini Hleviš ujeli dva partizana in enega vključili v svojo enoto, drugi pa jim je ušel. Dvanajstega junija so v Brekovcih pri Jureču sklicali vaščane in jim zatrjevali, da ne sodelujejo z italijanskim okupatorjem in Prostovoljno protikomunistično milico. Nato jih je na meji zajela nemška obmejna straža in izpustila, ko je ugotovila, da so četniki. S posredovanjem Lovra Kavčiča so četniki pod vodstvom Jožeta Hlebca - Krpana povabili na razgovor poljanskega rajonskega sekretarja Milana Žaklja. Ta se je s svojim kurirjem sestal s četniško skupino 17. junija v Zabrezniku pri Šivkarju, kamor sta bila povabljena na kosilo, saj so hoteli četniki pokazati, da živijo bolje kot partizani. Njihov častnik je predlagal, naj partizani ne napadajo nemških patrulj, ker s tem povzročajo preveč ustrelitev talcev, pač pa naj se tako kot oni pripravljajo na prevzem oblasti ob prihodu zaveznikov. Predlagal je sklenitev dogovora o sodelovanju s partizani, za kar pa rajonski sekretar ni bil pooblaščen. Zagotovil jim je, da jih partizani do pogajanj s pokrajinskim vodstvom ne bodo napadli, morajo pa ostati v Zabrezniku, čemur so nekateri borci Žirovske čete oporekali in govorili, da bi jih bilo treba razorožiti oziroma jim z orožjem preprečiti njihovo netenje bratomorne vojne na Gorenjskem. Milan Žakelj je pripravil sestanek s pokrajinskim vodstvom Osvobodilne fronte, vendar so se četniki pred dogovorjenim rokom vrnili v Polhograjske Dolomite, saj partizanom niso zaupali. Po kapitulaciji Italije je Milan Žakelj odšel s kurirji po orožje na ozemlje, ki je bilo pod italijansko zasedbo. Četniki so mu ga pomagali nositi do meje, niso pa se hoteli vključiti v partizansko četo.[8]

Ker četniški odredi niso uspeli pridobiti novega moštva, je Karel Novak pozval v začetku junija 1943 Prvi bataljon Legije smrti, ki je imel sedež v Rovtah, naj se pridruži njegovi ilegali. Temu so se uprli katoliški voditelji, ki niso hoteli izpustiti Prostovoljne protikomunistične milice iz svojega vpliva, kot tudi italijanske posadke v okolici, ki so posadke MVAC odvedle prav takrat v hajko proti četnikom. Brez odziva sta ostala tudi četniška letaka, ki sta opozarjala pripadnike MVAC, da se bo štelo sodelovanje z okupatorjem za izdajo, »v kolikor presega meje samoobrambe«, in pozivala med četnike tiste člane MVAC, »..., ki se niso osramotili s prekomernim sodelovanjem z okupatorjem, da zapustijo svoje gospodarje«.

Po zaostritvi odnosov s Slovensko legijo je Karel Novak sporočil, da MVAC ni več del jugoslovanske vojske, v katero ne bo sprejemal njenih posadk v

celoti, pač pa samo begunce iz nje. Četniškim pozivom se je odzval takrat samo poveljnik Prvega bataljona Legije smrti Pavle Vošner, pa še ta se je naslednjega dne skesan vrnil k italijanski posadki. Sprejel ga je general Gastone Gambara in mu rekel: »Ničesar nimam proti Novakovim četnikom. Dal jim bom določen teritorij nekje na Dolenjskem, kjer bodo mogli svobodno z mojim pristankom preganjati komuniste in partizane. Člani MVAC se lahko svobodno odločijo za četnike, le seznam teh članov je treba napraviti in oditi brez orožja.«[9]

Okrog 20. junija se je Karel Novak, po kasnejšem pripovedovanju njegovih spremljevalcev, v dolini pod četniškim taborom nad Vrhniko skrivaj sestal z italijanskimi častniki in se od njih vrnil s skico ozemlja med Novim mestom in italijansko-nemško razmejitveno črto ob Krki, ki ga je italijanski okupator določil za operativno cono četnikov. S tem je bila pred italijanskim okupatorjem legalizirana še druga četniška ilegala na Slovenskem, in sicer tokrat brez posredovanja in podpore klerikalnih voditeljev. Zopet se je pokazalo, da četniško gibanje kljub pomoči MVAC ni našlo dovolj opore za širši razmah na Slovenskem, saj v dobrih štirih mesecih spričo odsotnosti slehernega socialnega programa v svoje ilegalne odrede ni zbralo niti sto mož.

Čeprav Karel Novak in njegovi častniki z ozemljem, ki jim ga je ob spodnji Krki dodelil italijanski okupator, niso bili povsem zadovoljni, so četniki 3. julija odšli iz Podlipe proti Krimu. O pohodu četnikov iznad Vrhnike pod Krim je italijanski zvezni častnik obvestil italijanske enote in posadke vaških straž ob njihovi poti in jim prepovedal, da bi četnike ovirale. Komaj so se četniki v Iški vasi nastanili po hišah, je poveljnika četniškega odreda Danila Koprivico obiskal italijanski častnik s spremljevalcem, iz česar so četniki spoznali, da je dogovor z Italijani sklenjen. Katoliški častniki sedaj niso več videli razlike med MVAC, v kateri je prevladoval klerikalni vpliv, in so neprikrito sodelovali z okupatorjem, ter četniškimi odredi, ki so bili bolj liberalno usmerjeni, zato so začeli četniške odrede zapuščati.

Nadaljnji beg četnikov je Karel Novak skušal preprečiti z dokazovanjem, da je italijanski okupator že izčrpal svoje moči in da se tudi italijanski častniki že povezujejo z Angleži in pripravljajo na vdajo, zato je dopustno sodelovanje četniških odredov z italijanskimi enotami. Iz Iške vasi je Centralni četniški odred 23. julija odšel proti Otočcu, kjer se je nastanil.[10]

Padec fašizma v Italiji je vnesel precejšno zmedo v vrste slovenskih nasprotnikov Osvobodilne fronte. Poziv z londonskega radia, naj sodelavci okupatorja vendar prekinejo vse odnose z njim, je Slovenska legija izpolnila tako, da je tajno preimenovala MVAC v »enote javne varnosti«, katerim je njihov

poveljnik Ernest Peterlin sporočil, da morajo še naprej ostati na svojih mestih in v vsakem primeru preprečiti svojo razorožitev. Če bi vdrli v Ljubljansko pokrajino Nemci, naj starejši pripadniki ostanejo v postojankah kot vaška straža, mlajši pa naj se združijo v devetnajst bataljonov. Skrajna desnica v katoliškem taboru je že takrat predlagala, naj ostanejo pripadniki MVAC tudi v primeru nemške zasedbe na svojih mestih in tako opravljajo, kot so za italijanskega okupatorja, tudi za nemškega okupatorja pomožno policijsko službo.

Ker tajno preimenovanje vaških straž v enote javne varnosti v ničemer ni spremenilo njihovega odnosa do okupatorja, je Slovenska legija morala doseči spravo s Karlom Novakom. Obljubila je poslati v četniško ilegalo eno četrtino pripadnikov MVAC. Ko pa se je prvi preplah zaradi padca fašizma nekoliko polegel, svoje obljube Karlu Novaku ni bila pripravljena več izpolniti. Sredi avgusta je sklenila poslati v ilegalo le štiristo mož, in še to v svoj beli četniški odred, ki se je zbral kar pri posadki MVAC na Orlah pri Ljubljani. Do konca avgusta je ta »Slovenski planinski odred«, kot so ga imenovali, narasel na šestdeset mož in se razdelil na Gorenjski in Krimski odred. Zaradi ozkih strankarskih razlogov Slovenske legije je uspelo pridobiti Karlu Novaku konec junija in v začetku avgusta v svoje četniške odrede le malo mož, zato se je na Sušaku dogovoril s četniškimi poveljniki, da mu bodo poslali v pomoč nekaj sto četnikov.

V ta namen je 15. avgusta premestil svoj Centralni odred z Otočca proti Dobrniču, kjer se je od Centralnega odreda ločil Ljubljanski četniški odred, ki se je z radiotelegrafistom pridružil belima četniškima odredoma na ozemlju med Orlami in Podlipoglavom. Ker so Nemci ugotovili, da na tem ozemlju oddaja neka angleška radijska postaja, in zahtevali, naj jo italijanske enote najdejo, je sklenilo vodstvo Slovenske legije legalizirati svoja odreda pred italijanskim okupatorjem.

V noči med 6. in 7. septembrom je odšel Ljubljanski četniški odred skupaj z belima četniškima odredoma na Drenik nad Pijavo Gorico, od koder sta bela četniška odreda krenila proti Turjaku, Ljubljanski četniški odred pa se je poskušal pridružiti Centralnemu četniškemu odredu. Ta se je po napadu Tomšičeve brigade v Ortneku v začetku septembra utrdil v Grčaricah. Italijanski okupator mu je poslal precej orožja. Pričakovanih četnikov iz Hrvaške ni bilo, pač pa je v noči na 8. september 1943 četnike v Grčaricah obkolila Šercerjeva brigada.[11] Med hudimi boji se je petdeset četnikov prebilo v Dolenjo vas in se od tam po kapitulaciji Italije s posadkami MVAC umaknilo proti Turjaku. Ko je Šercerjeva brigada 10. septembra dobila italijanski vojski zaple-

njeno topništvo in z njim napadla utrdbe v Grčaricah, se ji je vdalo 171 četnikov, sedemnajst je bilo ranjenih, enajst jih je padlo.

S predajo Centralnega četniškega odreda v Grčaricah je Narodnoosvobodilna vojska strla najmočnejše četniško jedro na Slovenskem. Obveščen o porazu v Grčaricah, se je Ljubljanski četniški odred z bežečimi posadkami MVAC umaknil na Turjak, kjer je 12. septembra prevzel poveljstvo nad vsemi protipartizanskimi enotami v okolici mihajlovičevsko usmerjeni podpolkovnik Josip Dežman. Z njim niso bile zadovoljne nekdanje posadke MVAC, katerih voditelji so imeli različne načrte za primer, da bo Ljubljansko pokrajino zasedel nemški okupator ali pa bo zmedo ob kapitulaciji Italije izrabila angloameriška vojska za izkrcanje v Istri. Kaplan Andrej Križman je ponudil oddelke MVAC v policijsko službo nemškemu generalu SS Erwinu Rösenerju. Hkrati so se v pričakovanju angloameriške vojske posadke MVAC preimenovale v oddelke »slovenskih goščarjev«, ki naj bi se po odhodu iz postojank zbrali v pet oddelkov. Vojni svet Slovenske zaveze je ukazal, naj se enote MVAC skupaj s četniškimi odredi zberejo na Notranjskem in preoblikujejo v Planinsko divizijo Slovenske narodne vojske ter odidejo proti morju, da bi prišli čim prej v stik z angleško vojsko. V skladu s temi navodili in pod pritiskom Narodnoosvobodilne vojske so se nekateri oddelki MVAC zbrali na Turjaku in v bližnjem Zapotoku. Ker so med 1500 zbranimi možmi pripadniki MVAC močno prevladovali, so za poveljnika izbrali Peterlinovega namestnika, kapetana Albina Cerkvenika, ki je posadko na Turjaku preoblikoval v brigado Krim, enote v Zapotoku pa v brigado Triglav.

Posadko na Turjaku je 13. septembra obkolila Gorenjska brigada. Tudi okrog brigade Triglav so enote Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije stiskale obroč, zato se je 15. septembra s precejšnjimi žrtvami prebila do Ljubljane, kjer so jo na bloku nemški vojaki razorožili in zasramovano od prebivalstva odvedli v mesto. Na Turjaku obkoljena brigada Krim se je morala 19. septembra vdati Gorenjski brigadi. S tem so slovenski partizani zajeli poslednjo veliko enoto v Slovensko narodno vojsko preimenovanih posadk MVAC, kajti vse druge posadke so že prej razkropili ali pa so se zatekle v zaščito nemškega okupatorja. Namesto da bi četniški odredi ob pričakovani invaziji angleške vojske sprejeli pod plašč svoje ilegale enote MVAC, so se morali po nemški zasedbi tudi četniški odredi pod plaščem MVAC udinjati nemškemu okupatorju. Nemškim poveljnikom je primanjkovalo vojakov za varovanje železniške proge in nekaterih zanj pomembnih objektov pred napadi Narodnoosvobodilne vojske, zato so nekdanje pripadnike MVAC in njim pridružene četnike sprejeli v oboroženo službo in iz njih 24. septem-

bra 1943 ustanovili Slovensko domobransko legijo. Ujete četnike so partizani odvedli v Kočevje in jih med 123 obtoženimi 85 obsodili na smrt, številne pa so usmrtili med nemško novembrsko ofenzivo ob vdoru nemških enot na osvobojeno ozemlje.[12]

Sekretar Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Boris Kidrič je leta 1944 takole ocenil polom nasprotnikov Osvobodilne fronte po kapitulaciji Italije: »Nazorno se je izkazalo, da je narodno izdajalska vojska le toliko močna, kolikor ji je dajal podporo okupator, in da je popolnoma nesposobna vzdržati udarce Narodnoosvobodilne vojske, čim izgubi okupatorjevo pomoč. Poraz belih in četniških tolp ob kapitulaciji Italije je bil potemtakem bučna predigra njihove bodoče in dokončne usode ob zrušitvi Hitlerjeve Nemčije.«

Krivdo za popoln polom protipartizanskih oddelkov so njihovi voditelji valili drug na drugega. Karel Novak je 24. septembra 1943 razrešil vse tri legije obveznosti do jugoslovanske vojske. Razpadla je tudi protikomunistična zveza liberalnega tabora - Napredna delovna skupnost, ki je na svoji zadnji seji, 23. septembra, ocenila, da je bila MVAC orodje, naperjeno proti vojaškemu predstavniku kraljeve jugoslovanske vlade Karlu Novaku. Izrekla je nezaupnico Slovenski zavezi, ki je s tem razpadla. Protipartizanski oddelki so celo kljub prizadevanjem Osvobodilne fronte, da bi jih odvrnila od sodelovanja z okupatorjem, vztrajali na svoji kolaboracionistični poti, ki jih je z okupatorjem vred gnala v gotovo pogubo.

V prvih mesecih po vdoru nemških enot v Ljubljansko pokrajino si je vodstvo nasprotnikov Osvobodilne fronte prizadevalo, da bi z ničemer ne porušilo lojalnih odnosov z novim, to je nemškim okupatorjem. Razglašalo je, da je komunizem glavni nasprotnik slovenskega naroda in da je vsako ogrožanje s strani okupatorja drugotnega pomena. Zato je vodstvo Slovenske legije 2. oktobra 1943 ukazalo splošno domobransko mobilizacijo. Opustili so zaenkrat misel na vojaško in politično delovanje v anglofilski smeri ter sodili, da bi bila ilegala primerna samo na Štajerskem in Gorenjskem, kjer okupator ni dopuščal ustanovitve slovenskih protikomunističnih enot, zato so ustanovitev tamkajšnjih četniških enot podpirali, čemur so nasprotovale tamkajšnje protifašistične organizacije, nekatere četniške organizatorje pa si je podredila nemška varnostna služba.

V začetku leta 1944 je spričo porazov nemških armad na svetovnih bojiščih misel za obnovitev četniških odredov zopet oživela, zlasti ko sta januarja 1944 po Mihailovićevem naročilu prišla na Primorsko Karel Novak in Dobrosav Jevdjević. V Trstu sta pridobila nekaj pristašev, s katerimi so člani Mihailovićevega centra začeli pripravljati ustanovitev četniške enote v Goriških Brdih.

Desetega aprila se je skupina četnikov pri Števerjanu spopadla s partizani in se pred njimi zatekla v Gorico. Potem ko je Karel Novak navezal stike s politiki v Ljubljani, je zadnje dni februarja 1944 odšla na teren tretja četniška ilegala. Janez Grum je zbral v Ljubljani osemdeset beguncev pred partizani, doma iz okolice Trebnjega, med katerimi je bil tudi nekdanji partizanski bataljonski poveljnik Janez Marn, ki je v partizanskih vrstah pripravljal udar proti komunistom. Ko so se ilegalci 27. februarja začeli zbirati na Orlah, so jih poskušale nemške in domobranske posadke zajeti najbrž zato, da bi ustvarile videz, da gre za ilegalo, saj so se razkropljeni ilegalci že naslednjega dne ponovno zbrali v Rokodelskem domu v Ljubljani in odšli na Orle. Poveljnik Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Franc Krener je ilegalo strogo prepovedal, čemur je pritrjeval tudi predsednik Ljubljanske pokrajine Leon Rupnik. Četniška enota je odšla proti Čatežu in Trebnjemu, kjer je lovila in morila aktiviste Osvobodilne fronte in partizanske patrulje. Osmega marca so jo napadli pripadniki Varnostno-obveščevalne službe, vendar je niso razbili in je z bojem nadaljevala kot Mirenski četniški odred.

O krepitvi četniške ilegale je v začetku marca razpravljal tudi ilegalni vojaški svet, ki je izpodrival Karla Novaka, o katerem so se sredi marca 1944 razširile govorice, da ga je Draža Mihailović razrešil in se je v avgustu odpravil v Trst in naprej v Benetke. Novi četniški poveljnik je postal Ivan Prezelj - general Andrej. Tudi pod njegovim poveljstvom se je nadaljevalo taktiziranje s privrženostjo okupatorju in Angležem hkrati. Kaplan Andrej Križman je sredi marca 1944 povedal: »Ker smo slabi, se ne moremo spuščati v odkriti boj z nasprotnikom. Zaradi nujnosti taktiziranja imamo danes domobranstvo, legalno ilegalo in pravo ilegalo.« To je izsledila nemška obveščevalna služba in aprila zaprla dejavne člane ožjega odbora Slovenske ljudske stranke in po nekem poročilu tudi šestinpetdeset aktivnih častnikov nekdanje jugoslovanske vojske, s čimer je nemški okupator dokazal, da ne dopušča nobenega povezovanja z Angleži, od domobrancev pa zahteval spoštovanje njihove prisege zvestobi Hitlerju.

Besedilo prisege 20. aprila 1944 v Ljubljani je Draža Mihailović odobril s pridržkom, »da bodo prišli v ilegalo, kadar bo to potrebno«. Po tej prisegi Angleži in Američani niso več hoteli imeti nobenega stika z domobranci. Tudi četniška ilegala ni bila več resna postavka v angleških političnih načrtih, ostala pa je baza za agenturno delovanje obveščevalnih služb, med katerimi je nemška dobila prevladujoč vpliv na četnike.

Medtem ko so četniki ob vdorih na osvobojeno ozemlje odkrito morili pristaše Osvobodilne fronte, so na ozemlju, ki ga je še obvladoval okupator,

svoje zločine v letih 1944 in 1945 večkrat opravljali pod krinko Črne roke. Posamezni teroristi ali manjše skupine različnih nasprotnikov Osvobodilne fronte so pod njenim imenom in znakom morile rodoljube, ki so jih sumili sodelovanja z Osvobodilno fronto, vendar za to niso imeli dovolj dokazov, da bi jih okupator usmrtil. Sorodniki umorjenih so umore Črne roke pripisovali četnikom, ker se je Mirenski četniški odred ob srečanju z nemško patruljo predstavljal kot Črna roka. Tudi na Primorskem so organizatorji četniške ilegale razpošiljali svojim nasprotnikom pisma z grožnjo Črne roke in tudi četniški poveljnik na Štajerskem je poročal: »Mi strašimo komunistične gverilce s Črno roko.« Pod njenim okriljem so svoje zločine nad slovenskimi rodoljubi poleg četnikov prikrivali tudi drugi politični nasprotniki Osvobodilne fronte.

Okupator je njihove umore javno obsojal, vendar jih ni raziskal in kaznoval. Kot Črna roka se je Mirenski četniški odred predstavil ob srečanju z nemško enoto pri Žažarju, nakar sta se sestala njuna poveljnika. Konec junija se je Mirenski četniški odred razdelil na večji katoliški del pod poveljstvom Janeza Marna v Dolenjski četniški odred in manjši liberalni Notranjski del pod vodstvom Jožeta Sajeta, ki se je z Dolenjske vrnil v Petkovec pri Rovtah.

Zaradi različnih možnosti za delovanje četniških odredov v posameznih slovenskih pokrajinah sta bili ustanovljeni poveljstvi za vzhodno in za zahodno Slovenijo. Četniško vodstvo je močno prizadela aretacija okrog trideset njihovih privržencev, ki jih je okupator zalotil v Batovi palači v Ljubljani, zbrane na vidovdanski proslavi. V začetku poletja je odvedel draveljski domobranec Milko Pirih v Dolomite skupino domobrancev in ustanovil četniški odred. Velike težave so imeli organizatorji Soškega četniškega odreda, ki so mu prepovedali stike s srbskimi četniki, ki jih je okupator konec julija 1944 nastanil na Primorskem. Desetega septembra je prišlo poveljstvo jugoslovanske vojske z Ivanom Prezljem k Notranjskemu četniškemu odredu v Polhograjske Dolomite.

To koncentracijo slovenskih četniških enot pod zaščito domobranskih posadk so hotele preprečiti enote Devetega korpusa Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Po vpadu Gorenjskega četniškega odreda v Žiri, kjer so četniki umorili dva ujeta partizana, dve aktivistki Osvobodilne fronte in tamkajšnjega zdravnika, je Vojkova brigada razdejala njegovo oporišče na Samotorici, Gradnikova brigada pa je napadla četniško oporišče v Koglu in Žažarju, kjer so četniki napad odbili.

V začetku oktobra je odvedel major Mirko Bitenc Gorenjski in Dolenjski četniški odred čez Savo in se v Zalogu pri Lahovčah sestal s poveljniki domo-

branskih postojank iz Cerkelj in okolice ter častniki nemške varnostne službe. Ko je v noči na 4. oktober prišla Šlandrova brigada napadat tamkajšnje domobranske postojanke, je v Zalogu naletela na skupino četnikov in po spopadu razstrelila gostilno, kjer so četniki zborovali, pri čemer je bilo najmanj sedem četnikov ubitih, druge pa so zaščitile nemške enote iz Kranja. Po pogrebu padlih se je poveljnik varnostne službe na Bledu Alois Persterer sestal s četniškim poveljnikom za vzhodno Slovenijo, majorjem Mirkom Bitencem in četnike napotil v Predoslje pri Kranju, kjer jim je določil prosto cono. V Dolomite se je najprej vrnil Dolenjski četniški odred, 17. oktobra pa tudi Gorenjski odred. Nekateri četniki so ostali pri enotah Gorenjske samozaščite, kjer so prezimili.[13]

Zveze med četniškimi odredi in nemškimi enotami so postale vse bolj očitne. Skrivne zveze so opazili tudi med Janezom Marnom in obveščevalnim častnikom Rösenerjevega štaba za boj proti partizanom v Ljubljani. V jeseni 1944 je navezal stike s četniki tudi Leon Rupnik, ki je pred Nemci in slovensko javnostjo najbolj rohnel čez četniško ilegalo. Za enoten nastop proti Osvobodilni fronti in partizanom je hotel pridobiti vse »protikomunistične« oddelke. Ker pa je gestapo ob tem ugotovil, da nekateri slovenski politiki in domobranski častniki skrivaj zbirajo orožje in iščejo zveze z Angleži in Američani, da bi se rešili s potapljajoče se Hitlerjeve barke, je v začetku decembra nekatere zaprl, z aretacijami pa nadaljeval tudi v letu 1945.

V drugi knjigi Žive Kraigher *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB* (1941–1945) so med zločini nemškega okupatorja in primorskih domobrancev nad tamkajšnjim prebivalstvom navedeni tudi nekateri poboji, ki so jih zagrešili četniki in srbski prostovoljci. V vasi Zgornje Pivke so prišli četniki 2. februarja 1945. Frančišča Skok z Bača je povedala: »... Četrto hčerko Stano Skok, staro 17 let, so nekaj dni pred razpadom Nemčije aretirali četniki, jo odpeljali na gmajno, kjer so jo zverinsko ubili.«[14] V isto jamo so vrgli tudi truplo Francke Fatur, ki so jo četniki aretirali 26. aprila 1945 in odgnali v gozd blizu Jurišč. Andreja Faturja so zaklali v bližini Mašuna. V Stari Sušici so 22. februarja 1945 ubili Toneta Mavriča, že 19. novembra 1944 pa Franca Zafreda.

Iz Dolomitov so četniški odredi odšli 11. decembra 1944 prezimovat v naselja v okolici Police in Višnje Gore, kjer je že dalj časa taboril Dolenjski četniški odred, ki je bil z nemškim okupatorjem najtesneje povezan. Četniki so pred Nemci skrivali petnajst ameriških in dva angleška letalca oziroma pobegla vojna ujetnika, ki so na Notranjskem in Dolenjskem izskočili iz sestreljenih zavezniških letal. Potem ko se je general Ivan Prezelj sestal v Ljubljani z nekim nemškim generalom in se dogovoril o izpustu svojih sodelavcev

iz nemških zaporov, so četniki z Marnovim posredovanjem ponoči 19. januarja 1945 privedli zavezniške letalce v Selo pri Pancah, kjer so jih Nemci zajeli. Zgodovinar Matija Žgajnar je v svoji knjigi *Slovenski partizani in zavezniki* podrobno opisal to predajo nemškim policistom in navedel izjave takrat ujetih ameriških letalcev. Tomo Mercuries mu je o tej četniški izdaji med drugim sporočil: »...V času bivanja pri četnikih sem ugotovil, da se četniki borijo proti partizanom in ne proti Nemcem, in spoznal, da se z njihovo pomočjo nikoli ne bom mogel vrniti med svoje. Vsa materialna pomoč četnikom je bila s tem izničena in brez prave vrednosti.«[15] Sredi februarja 1945 so se četniški odredi vrnili v Zaplano. Akcij niso opravljali, pač pa so organizirali »podoficirski tečaj«.

Zaradi silovitega nasilja nemškega okupatorja na Štajerskem ni bilo tam nobene pomembnejše organizacije ali vojaške enote slovenskih nasprotnikov Osvobodilne fronte. O njih je dr. Milan Ževart v drugi knjigi *Lackov odred* napisal, da je bil v delu Slovenskih goric in Dravskega polja organizator četnikov Jože Melaher - Zmagoslav. Ta se je na začetku okupacije povezal z organizatorji Osvobodilne fronte. Oktobra 1942 ga je gestapo aretiral, a mu je uspelo pobegniti in se prikriti v jamah pri Dupleku. Po odkritju tamkajšnjega skrivališča se je skrival v Slovenskih goricah. Začel je nastopati kot četnik in izdajati glasilo *Kri in zemlja*, nato še *Slovenka sem*. Spomladi 1944 je imel zarodke treh čet in štabno zaščito ter je pripravil nekaj napadov na okupatorjeve posadke. Trinajstega oktobra so njegovi četniki napadli orožnike v Malečniku, 21. oktobra in 15. novembra pa orožniški postaji pri Svetem Juriju ob Ščavnici in pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah, kjer je padel orožniški nadstražmojster, smrtno ranjena pa je bila nemška medicinska sestra. Devetnajstega novembra so četniki v Sladkem vrhu izpraznili tovarniško blagajno in trafiko.

Jože Melaher se je zaradi zaostritve odnosov s partizani in približevanja fronte sestal z vodjo Štajerske domovinske zveze Franzem Steindlom v noči na 1. februar 1945 na gradu Vurberg. Dogovorila sta se o skupnem boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Okupator je dopuščal dejavnost četnikov na območju med Malečnikom in Sveto Marjeto ob Pesnici in jih delno oskrboval ter jih vključil v svoj zavarovalni Prvi pododsek I. odseka. Takrat je Melaherjeva enota štela 220 mož, nato je porasla na 400 mož. V aprilu 1945 je glavnina štajerskih četnikov krenila proti Ljubljani, da bi se združila z drugimi četniki in se umaknila v Italijo. Okupator jo je zaustavil pri Domžalah in jo napotil na območje Laško-Zidani most, kjer so četniki sodelovali pri obrambi tega prometno pomembnega območja, nato pa se preoblikovali v Tretjo planinsko brigado Slovenske narodne vojske.[16]

Ko je večina slovenskih politikov, ki so nasprotovali Osvobodilni fronti, končno spoznala, da bo Hitlerjeva Nemčija poražena in da bo protifašistična koalicija ostala enotna vse do zmage nad nacizmom, je skrivaj ustanovila Narodni odbor, ki naj bi pripravil vse potrebno za prevzem oblasti ob kapitulaciji Nemčije. Narodni odbor je na seji 21. januarja 1945 sprejel uredbo o ustanovitvi Slovenske narodne vojske, v katero naj bi preoblikovali Slovensko domobranstvo, Slovenski narodni varnostni zbor na Primorskem, Gorenjsko samozaščito in četniške odrede. Pristanek za vstop v to vojsko je najprej dal poveljnik Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Franc Krener, ker je računal, da se s tem vključuje v ilegalo in prehaja na pozicije zmagovitih zaveznikov. Iz enakih razlogov se je Narodnemu odboru podredil tudi poveljnik primorskih domobrancev, medtem ko se je general Ivan Prezelj Narodnemu odboru podredil šele sredi aprila 1945 in takrat poročal, da razen dogovora o nenapadanju nima nobenih drugih obveznosti do Nemcev.

Do združitve vseh protipartizanskih oddelkov ni prišlo. Zaradi naraščajočega pritiska Četrte jugoslovanske armade proti Trstu je Mihailovićev pomočnik, general Damjanović 29. aprila ukazal umik četniških odredov čez Sočo. Slovenski četniki so 2. maja iz Furlanije sporočili, da so prišli do Šeste divizije Osme britanske armade, ki jih je namestila v Forliju.

Ohranjenega dokumentarnega gradiva o četnikih na Slovenskem je malo in še to ni bilo v celoti dostopno za raziskave, zato marsikaj še ni pojasnjeno in čaka na podrobnejše raziskave. Doslej raziskano gradivo kaže, da četniki niso zaupali slovenskemu prebivalstvu in ne v lastne moči. Tudi četniške enote na Slovenskem so marsikdaj in v marsičem - naj povem z njihovimi besedami - »presegle meje samoobrambe in s prekomernim sodelovanjem z okupatorjem« povzročile svojemu narodu številne žrtve.

Opombe

1 *Zaščita narodnoosvobodilnega boja*, gradivo s posvetovanja v Ljubljani 23. in 24. novembra 1976, uredili Zdenka - Marjeta Kidrič, Edo - Štefan Brajnik, Vladimir - Ivo Svetina, Slava - Mira Mihevc in Milan Gombač, Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, Ljubljana 1979.

2 Milan Ževart: *Lackov odred*, 2. knjiga, Knjižnica NOV in POS, št. 29/2, Založba Obzorja, Maribor 1988; Pavle Borštnik: *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1998; Matija Žgajnar: *Slovenski partizani in zavezniki*, Društvo prijateljev Poti kurirjev in vezistov NOV Slovenije, Ljubljana 2002; Živa Kraigher: *Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945)*, Partizanski knjižni klub, Knjižnica OF, 23. knjiga, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije in Organizacijski odbor ZZB NOB Postojna, Ljubljana / Postojna 2002; Tone Ferenc: *DIES IRAE Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*, Modrijan, Ljubljana 2002.

3 Franček Saje: *Belogardizem*, druga, dopolnjena izdaja, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1952; Ivan Križnar: Slovensko domobranstvo, v: *Ljubljana v ilegali*, IV. knjiga, Mestna konferenca SZDL Ljubljana, Ljubljana 1970; Jože Vidic: *Po sledovih črne roke*, dokumentarno-reportažni zapis, Založba Borec, Ljubljana 1975.

4 Pavle Borštnik, nav. delo, str. 47.

5 Milan Ževart, nav. delo, str. 466.

6 Jože Vidic, nav. delo, zahteva nemške policije o preiskavi umora Martina Rebola, Josipa Andrejčiča, Antona Kovača, Josipa Štirna in njegove hčerke Marije ter Ivanke Vodnik, str. 281-293; Ivan Križnar, nav. delo, str. 252-263.

7 Tone Ferenc, nav. delo, str. 15, 24 in 25 ter 57.

8 Milan Žakelj: Srečanje s četniki, *Loški razgledi*, 1956, str. 45-48; Vinko Govekar: Kronistični zapis o Žireh in Žirovcih med NOB, *Loški razgledi*, 1967, str. 28-31.

9 Tone Ferenc, nav. delo, str. 62.

10 Prav tam, str. 108-114, 133-140.

11 Prav tam, str. 187-196.

12 Prav tam, str. 485.

13 Dr. Miroslav Stiplovšek: *Šlandrova brigada*, Knjižnica NOV in POS, 10. knjiga, Partizanska knjiga in Založba Obzorja, Ljubljana / Maribor 1971, str. 503-514.

14 Živa Kraigher, nav. delo, str. 63, 631 in 636.

15 Matija Žgajnar, nav. delo, str. 186-196.

16 Milan Ževart, nav. delo, str. 464-476.

Besedilo Bistvene značilnosti vstaje v Sloveniji je Nebojša Dragosavac sestavil v sodelovanju z Antonom Lahom in Tanjo Detiček Vujasinović, pri čemer se je opiral predvsem na referate s posveta Odpor - nujnost ali ne, ki so objavljeni v posebni izdaji revije Borec, zborniku Odpor 1941. Besedilo je avtor napisal z namenom, da bi v zborniku ob 60. obletnici vstaje narodov nekdanje Jugoslavije, ki ga je nedavno pripravil skupaj s sodelavci, poudaril tudi značilnosti slovenskega odpora.

Nebojša Dragosavac je glavni in odgovorni urednik časopisa Glas istine, ki ga izdaja Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945 v Beogradu in ni le informator javnosti, temveč ima v sebi tudi močen subverzivni naboj, žal že dolgo časa ne več zaželeno in priljubljeno angažiranost. Z apelom po refleksiji deluje kot korektiv in zrcalo družbeno-političnega delovanja v Srbiji, kot glas vesti. Časopis izhaja občasno zaradi finančnih težav in nemogočih pogojev za delo, ki niso samo finančne narave...

Eden od temeljnih vzgibov delovanja Društva za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945 je poleg vsebine, ki jo označuje ime društva, prav dejstvo nezastaranja vojnih zločinov, opozarjanje, »da o zločinih ne moremo in ne smemo molčati«, kot je povedal Nebojša Dragosavac, in to ne glede, kdo jih je zakrivil in kdaj. In pokazati na pojave fašizma kot specifične strukture ali načine mišljenja in delovanja, ki zato niso vezani zgolj na čas pred in med drugo svetovno vojno, temveč obstajajo kot struktura tudi danes, ne le v posameznih segmentih ekonomsko-političnih odnosov, temveč idejno, v zavesti posameznikov. In če drži, da človek ravna po svoji vesti in je torej struktura vesti inherentna struktura človeka, potem je tudi moč vpliva določene ideologije, sistema ipd. odvisna od ujemanja z ustrojem vesti posameznika. Ujemanje ne nujno na način identitete, lahko tudi v patološkem odnosu gospodar-hlapec, s tem da tudi identiteta ni nekaj enoznačnega. Možnost upora fašizmu je torej (bila) izbira in zato etično dejanje. Negovanje takega uporništva je usmeritev tudi Društva za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945.

(Op. ur.)

Nebojša Dragosavac

Bistvene značilnosti vstaje v Sloveniji

Ali sta Tito in vodstvo Komunistične partije Jugoslavije leta 1941, ob pozivu na vstajo, imela v mislih v prvi vrsti narodnoosvobodilni boj ali socialistično revolucijo in prevzem oblasti?

O tem vprašanju se že dolgo razpravlja, pri čemer ga mnogi uporabljajo z jasnimi nameni, da bi zatajili ne le Tita in Komunistično partijo Jugoslavije, temveč tudi narodnoosvobodilni boj in njegovo vrednost v celoti. Vladimir Velebit, eden od Titovih tesnih sodelavcev in neposrednih udeležencev velikih zgodovinskih dogodkov, opozarja, da na osnovi dokumentov ni mogoče priti do kategoričnega odgovora, nedvoumna dejstva pa potrjujejo, da sta Tito in partijsko vodstvo »želela narodnoosvobodilni boj na kar se da širših osnovah«.[1] To trditev potrjujejo Titovi poskusi, da bi pridobil meščanske stranke za sodelovanje v boju proti okupatorju. Če »pa nekdo želi socialistično revolucijo, ni logično, da poziva meščanske stranke, da sodelujejo ali se združijo z njim - to bi bil absurd,« trdi Velebit. Prav takšno Titovo delovanje je zanj izredno močen argument za sklep, da sta Tito in komunistična partija želela doseči izredno široko, demokratično fronto vseh domoljubov.

No, meščanske stranke so bile bodisi v razsulu bodisi se niso želele pogovarjati s komunistično partijo o skupnem boju proti okupatorju (Hrvatska seljačka stranka na Hrvaškem, Radikalna in Demokratska stranka v Srbiji in druge). Edina izjema je bila Slovenija, kjer je prišlo do sodelovanja med komunisti, delom posameznih meščanskih strank, skupin in organizacij pomembnih slovenskih intelektualcev. Rezultat tega sodelovanja je bila ustanovitev Osvobodilne fronte, ki je delovala vse do osvoboditve države. »Komunisti so postopoma, tudi z vojaškimi akcijami proti okupatorskim silam, pridobivali na moči, postajali so vedno večja sila, zato so pričeli meščanske elemente izrivati iz Osvobodilne fronte.«[2] Dejstvo pa je, da se je Osvobodilna fronta kljub nihanjem in izstopanjem posameznikov in manjših skupin ohranila vse do konca vojne.

Pri iskanju odgovora na uvodno vprašanje je potrebno upoštevati tudi logične teze slovenskega akademika dr. Janka Pleterskega. Nesporno je namreč, da je komunistična partija težila k uresničitvi svojega širšega revolucionarnega programa in da je za ta cilj iskala priložnost v vseh obdobjih, tudi po okupaciji Jugoslavije. Prav tako je gotovo, da ni mogla vedeti vnaprej, do katere stopnje v procesu narodnoosvobodilnega boja bo mogla uresničiti svoj program: »Kakor pri vseh drugih zgodovinskih subjektih se tudi pri Komunistični partiji Slovenije zgodovinar ne bi smel vdajati domnevi, da je že vnaprej vedela, kaj od svojih namer se ji bo posrečilo uresničiti.«[3]

V vsakem primeru Osvobodilna fronta v Sloveniji priča ne samo o dejanski specifičnosti vstaje v tem delu zasužnjene Jugoslavije, temveč je dokaz očitne želje Komunistične partije Jugoslavije, da stopi v boj proti okupatorju skupaj z vsemi tistimi silami, ki so bile pripravljene boriti se. Nadaljnji razvoj dogodkov je potrdil, da so meščanske stranke, ki so se izogibale pridružitvi ali so celo sprejele sodelovanje z okupatorjem, širile prostor komunistom, pripomogle k njihovemu sprejetju med ljudskimi množicami in tako, čeprav je to na prvi pogled absurdno, pospeševale doseganje tudi tistih ciljev, ki jih komunisti - če so menili, da so dolgoročni - v času netenja vstaje in dolgo po tem niso omenjali naglas. »Našim borcem v vojni, še posebej od začetka 1942, nismo govorili o socializmu. Govorili smo o boljšem življenju po osvoboditvi,«[4] trdi na primer Milan Basta, ki je v svojem prispevku za posvet *Vojne v Jugoslaviji 1991-1999* razvijal tezo, da je bilo ravno v začetku leta 1942 prehajanje v »drugo fazo boja« (torej v razredni boj), čeprav kratkotrajno, splošno stališče vodstva Komunistične partije Jugoslavije, da to niso bili samo »levičarski odkloni« nekaterih partizanskih kadrov v posameznih predelih države. Večji del avtorjev posveta in neposredno sodelujočih pa se ni strinjal s tole Bastino razlago.[5]

Toda ob upoštevanju tudi te razlage sta tako nastanek kot ohranitev Osvobodilne fronte v Sloveniji pomembna za celovit pregled vstaje jugoslovanskih narodov in za spremljanje in umestitev poznejših političnih procesov, a tudi današnjega stanja v posameznih delih nekdanje Jugoslavije. Okoliščine, ki so vplivale na nastanek Osvobodilne fronte in njen prispevek pri vključevanju slovenskega naroda v narodnoosvobodilni boj, se kažejo tudi v aktualni družbeno-politični situaciji v Sloveniji kot eden najpomembnejših dejavnikov njene stabilnosti in demokratizacije. Zaradi tega je koristno spomniti na njen nastanek in razvojne faze.

Še v drugi polovici leta 1940 se je na osnovi izhodišč Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (torej v okviru globalne politične linije KPJ)

vzpostavila v Sloveniji akcijska enotnost s skupino krščanskih socialistov, z demokratičnim krilom telovadnega društva Sokol in s skupino uglednih slovenskih intelektualcev. Krščanskim socialistom so v tem času pripadali tudi religiozni slovenski delavci, organizirani v sindikatu Jugoslovanska strokovna zveza, širši krog intelektualcev, zbranih okrog katoliškega časopisa *Dejanje* (Edvard Kocbek, Jožko Zemljak, dr. Marijan Brecelj, dr. Aleš Stanovnik in drugi), in društvo katoliških študentov Zarja. Najpomembnejši predstavniki naprednega krila Sokola so takrat bili Jože Rus, Franjo Lubej, Zoran Polič in Lojze Vrhovec, skupine kulturnih delavcev pa Josip Vidmar, Ferdo in Juš Kozak, Mile Klopčič...

To so bile skupine, ki so prešle v najostrejšo opozicijo uradnemu klerikalnemu vodstvu oziroma so pripadale liberalnemu političnemu taboru. Akcijski sporazum komunistične partije s temi političnimi skupinami in intelektualci je pred nemško in italijansko okupacijo »predstavljal začetno točko za poznejšo Osvobodilno fronto in druge globlje spremembe v slovenskem političnem in javnem življenju. Krščanski socialisti in demokratični sokoli so na eni strani predstavljali vez s slovensko politično tradicijo, na drugi pa vzdrževali proces prehoda slovenskih ljudskih množic na bojne demokratične pozicije«.[6]

Po nacifašistični agresiji so večji del Slovenije anektirali Nemci (severni del) in Italijani (južni del, vključno z Ljubljano). Hitler je leta 1941 grmel v Mariboru, ki se je že imenoval Marburg: »Naredite mi to deželo spet nemško!« - firerjeve besede pa niso bile izrečene naključno. Ustrezen načrt je bil že dolgo pripravljen, njegova uresničitev pa se je kmalu pričela z množičnim izgonom Slovencev v Nemčijo, Srbijo, Hrvaško, Bosno, z brezobzirnimi usmrtitvami tistih, ki so razmišljali o uporu, s pošiljanjem njihovih družin v koncentracijska taborišča smrti in s krajo slovenskih otrok s posredovanjem pošastne organizacije Lebensborn...

»V primeru nas, Slovencev,« je stališče Janeza Stanovnika, »se je nacifašizem pojavil prvenstveno kot nevarnost za naš narodni obstoj. Ko smo se kot narod odločali za odpor in borbo, se nismo odločali prvenstveno iz ideološkega - protifašističnega - razloga, ampak iz narodno-obrambnega. Na splošno bi rad rekel, da je ideološka borba, ki je sledila po vojni - še zlasti v teku zadnjega desetletja -, vplivala na to, da zgodovinopisje vidi dogajanje pred šestdesetimi leti veliko bolj pod vtisom ideološke diferenciacije, kot pa je to bilo dejansko.«[7]

Stanovnik ne spodbija dejstva, da je od trenutka Hitlerjevega prihoda na oblast prek španske državljanske vojne in nemške priključitve Avstrije tako

kot v vsej Evropi tudi v Sloveniji dozorevala protifašistična zavest. Vendar je v slovenskem primeru protifašizem ustvarjal le splošno vzdušje - pravi in osnovni problem je bil narodno-obrambni. Z drugimi besedami, Slovenci so se znašli pred usodnim vprašanjem - obstati ali ne -, saj so lahko z okupacijo in priključitvijo več kot nedvoumno videli, kaj jih čaka, če ostanejo križem rok. A »spoznanje, kje je edini izhod za naše preživetje, ter odločitev za oboroženi boj tudi v pogojih največjega tveganja, to je tudi za velike žrtve, sta gotovo ena od najusodnejših odločitev v naši zgodovini. Sposobnosti vodstva, da je oblikovalo to spoznanje in ga v mobilizaciji in organiziranju tudi izvedlo, gre priznanje, da smo obstali in dosegli celo nacionalni zgodovinski cilj - lastno državo.«[8]

To širše elaborira dr. Marko Vrhunec: »Odpor proti okupatorjem v času druge svetovne vojne je bil nujen zato, da je omogočil preživetje slovenskega naroda, ki je bil obsojen na smrt in katerega uničenje so okupatorji neusmiljeno izvajali; zaustavil preseljevanje Slovencev, njihovo mobilizacijo v nemško in italijansko vojsko ter nasilno germanizacijo in italijanizacijo; organiziral boj proti okupatorjem in osvobajanje vse večjih ozemelj, ustanovitev slovenske vojske in vzpostavljanje državnosti; omogočil udeležbo Slovenije v protifašistični koaliciji in v skupnem boju zaveznikov za nov, svobodoljuben, demokratičen in napreden svet; dvignil slovensko narodno zavest in odprl perspektivo za splošni napredek slovenskega naroda v bodočnosti.«[9]

V takih okoliščinah in nad temi dognanji je nastajala, se razvijala in se navkljub skušnjavam ohranjala Osvobodilna fronta. V skladu z opredelitvijo Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije po aprilski okupaciji, kakor že z vsemi predhodnimi akcijskimi sporazumi, je Centralni komite Komunistične partije Slovenije spodbudil sklic ustanovne skupščine Osvobodilne fronte, ki se je sestala 26. aprila 1941 v stanovanju Josipa Vidmarja. Krščanske socialiste je zastopal Tone Fajfar, demokratično krilo Sokola dr. Josip Rus, kulturne delavce Josip Vidmar, Ferdo Kozak in dr. Fran Šturm (univerzitetni profesor, glavni organizator OF na Ljubljanski univerzi, okupator ga je usmrtil leta 1944), komuniste pa Boris Kidrič, dr. Aleš Bebler in Boris Ziherl.

Osvobodilna fronta se je takrat imenovala Protiimperialistična fronta. Med štirimi, na skupščini dogovorjenimi točkami, pa je osnovna tista, ki pravi, da »je potrebno takoj začeti zbirati slovenske množice v boju za osvoboditev in združitev slovenskega naroda.« Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo se je Osvobodilni fronti pridružilo še nekaj večjih in manjših skupin. Tako so se vzpostavili tesnejši stiki z Zvezo kmečkih fantov in deklet, Kmečko-delavsko stranko, delom skupine Stara pravda, s tako imenovano »ministrsko

skupino« (najvidnejši predstavnik dr. Dušan Sernec, univerzitetni profesor in politik, nekaj časa ban Dravske banovine), s tako imenovano »Staro SLS« (Slovenska ljudska stranka) - predvsem s tistim delom, zbranim okrog dr. Antona Breclja (oče dr. Marijana Breclja), s posameznimi častniki bivše jugoslovanske vojske, skupino prostovoljcev v času aprilskega napada na Jugoslavijo, skupino štajerskih emigrantov, v kateri je bil tudi dr. Maks Šnuderl, z Društvom slovenskih prostovoljcev na strani Antante iz prve svetovne vojne in še z mnogimi drugimi kulturnimi, športnimi, ženskimi in profesionalnimi organizacijami ter društvi. Pod okriljem Osvobodilne fronte »se je združilo prek dvajset različnih političnih, kulturnih in drugih skupin in organizacij. Zato je OF tudi po formalni plati postala edini pravi predstavnik slovenskega naroda«.[10]

To združevanje je bilo zasnovano na programu, poimenovanem »Temeljne točke Osvobodilne fronte«. Med drugim je bilo poudarjeno:

- Proti okupatorju je potrebno voditi neusmiljeno oboroženo akcijo; ta akcija predstavlja začetno točko osvoboditve in združitve vseh Slovencev;
- Osvobodilna fronta s stališča naravne in usodnostne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava razdelitve Jugoslavije in z vsemi silami deluje v slogi in enotnosti njenih narodov;
- Vse skupine, ki sestavljajo Osvobodilno fronto, so se obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih;
- Po narodni osvoboditvi bo oblast na ozemlju Slovenije prevzela Osvobodilna fronta kot celota;
- Slovenski narod bo po svoji narodni osvoboditvi sam odločal o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih. To osnovno pravico slovenskega naroda bo Osvobodilna fronta z vsemi sredstvi utrjevala in branila;
- Narodna vojska na ozemlju slovenskega naroda raste iz narodnoosvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite, v katere se poziva vse Slovence.

Osvobodilna fronta se je torej razglasila za vsenarodno organizacijo, ki ni priznavala okupacije in ki se je odločila, da organizira upor proti okupatorju. Vkorakala je v veliko praznino političnega prostora, ki je nastala zaradi tega, ker so se vodilne tradicionalne politične stranke poskušale izogniti temu uporu. Začeti boj ali čakati poraz sil Osi in osvoboditev, ki jo bodo dosegle protifašistične sile od drugod - to je bila bistvena razlika med Osvobodilno fronto in

političnimi skupinami, ki se ji niso pridružile ali pa so ji neposredno nasprotovale tako, da so se priklonile okupatorju. »Načelna in kmalu dejanska odločitev Osvobodilne fronte za odpor je bila neizogiben izziv starim strankarskim vodstvom v Ljubljani, da najdejo izhod iz kompromitantnega položaja, v katerega so se bila tako globoko zapletla že pred 22. junijem 1941. Vse večje poudarjanje protikomunizma je bilo poleg defetizma glavno sredstvo, s katerim so se skušala izvleči iz zagatnega položaja. Toda zdaj to že ni bilo več preprosto izmikanje sodelovanju z Osvobodilno fronto, ampak se je že sprevračalo v vedno očitnejši odpor proti odporu Osvobodilne fronte,«[11] poudarja akademik dr. Janko Pleterski, ki se upira naknadnemu poenostavljanju takratnih zgodovinskih dogajanj. Po njegovem mnenju je okvirni prikaz subjektov zgodovinskih dogajanj v letih 1941–1945, po katerem je na eni strani Komunistična partija Slovenije, oziroma še Osvobodilna fronta, na drugi pa »protirevolucionarni tabor«, ali – z drugimi besedami – na eni strani komunistična revolucija, zamaskirana z narodnoosvobodilnim bojem, na drugi strani pa državljanska vojna, ki jo je povzročila revolucija, nesprejemljiv že zaradi tega, ker nesporno dejstvo kolaboracije skriva v komaj vidno ozadje. Na tako označenih koordinatah so Nemci prikazani kot nekakšni gosti domobrancev – gosti, ki so bili po krivdi komunistov in njihove revolucije vpleteni v slovensko državljansko vojno.

Odsotnost tradicionalnih strank v odporu, še poudarja Pleterski, je omogočila narodnorevolucionarni in levodemokratični Osvobodilni fronti, da je že 16. septembra 1941 nastopila s pobudo za vzpostavitev slovenske narodnodržavne oblasti na domačih tleh, pri čemer je z ustanovitvijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora kot nosilca narodne suverenosti naredila odločilni korak v tej smeri. Nasledniki nasprotnikov Osvobodilne fronte poskušajo še danes najti v tem dejstvu tisto, kar najbolj potrebujejo – nekaj kot prepoved pravice do upora njim samim. S tem branijo svoj oportunizem v odnosu do okupatorja, če ne celo samo kolaboracijo. Resni zgodovinarji, ne glede na politično opredelitev, pa ne morejo prezreti dejstva, da je bil z ustanovitvijo Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora 16. septembra 1941 narejen zares odločilni korak na poti k slovenski državi, ki je vodil do današnje Republike Slovenije. To dejstvo, opaža Pleterski, ni niti malo vplivalo na lahkotnost, s katero se je ustava samostojne Slovenije odrekla svoji nacionalni revoluciji, ki se je zgodila v času odpora Osvobodilne fronte.

S poudarkom, da je Osvobodilna fronta nastala kot vsenarodna organizacija, katere osnovni cilj je bila osvoboditev, združitev in samoopredelitev slovenskega naroda, zastopa tezo o narodni revoluciji tudi dr. Zdenko Čepič:

»Šlo je v resnici za program, ki ga je mogoče označiti za poglavitni element demokratične meščanske revolucije, ki je slovenski narod ni izživel niti leta 1848, ko je nastal program Zedinjene Slovenije, niti leta 1918, ko je doživel prevrat in se je vključil v jugoslovansko državo. V programski točki o samoodločbi slovenskega naroda pa je že razvidna revolucionarnost Osvobodilne fronte, saj je zahtevala, da se predokupacijsko stanje ne sme ponoviti.«[12]

Čeprav je bila odločitev o ustanovitvi Osvobodilne fronte avtonomna slovenska zamisel, ostaja dejstvo, da je bila zasnovana na predhodnim povezovanju Komunistične partije Slovenije s skupino krščanskih socialistov, levičarskim delom Sokola in skupino kulturnih delavcev, da jo je potrdil Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije in da je bila usklajena z usmeritvijo Komunistične internacionale. Na to navaja tudi dr. Vida Deželak-Barič, ki poudarja, da je Osvobodilna fronta kot organizacija in množično gibanje predstavljala posebnost v jugoslovanskem partizanskem gibanju: »Izhajala je iz posebnih slovenskih razmer in zaradi nje je razvoj slovenskega odpora predvsem v začetnih obdobjih potekal razmeroma samostojno, v sebi je združeval tako aktivne kot pasivne oblike zoperstavljanja okupatorju. Slednje so bile značilne predvsem za Slovenijo, še zlasti za Ljubljano. Izražale so se v najrazličnejših, večkrat domiselnih oblikah, njihov razmah pa je omogočala prav Osvobodilna fronta.«[13]

Oblike odpora so bile različne od okolja do okolja. Kmetje so pridelke množično skrivali pred okupatorjem. Ljudstvo je Osvobodilni fronti prostovoljno izplačevalo narodni davek. Aktivno so delovale ilegalne tiskarne, ki so pripravljale propagandno gradivo in množično ponarejale dokumente, potrebne za ilegalno delo. Ljubljanske ulice so bile vsako noč preplavljene z letaki Osvobodilne fronte. Organizirana je bila Narodna zaščita kot prehodna množična vojaška organizacija, iz katere so kasneje novačili borce za partizanske enote. V istem času je Osvobodilna fronta organizirala tudi svojo varnostno-obveščevalno službo, ki je odkrivala in likvidirala izdajalce ter izvajala druge akcije. Najbolj značilni pa so vendarle bili množični narodni plebisciti. Tako je na primer 29. oktobra 1941 (ob obletnici osvoboditve Slovenije izpod Avstro-Ogrske) Osvobodilna fronta pozvala državljane, da se ob določenih urah ne pojavljajo na ulicah, tako da v Ljubljani in v mnogih drugih mestih v tem času ni bilo niti enega Slovenca. Drugi plebiscit so razglasili za 1. december 1941 (povod: obletnica ustanovitve Jugoslavije). Tudi takrat so ulice samevale, Osvobodilna fronta pa je v znak spomina na žrtve, ki so padle v narodnoosvobodilni vojni, 2. februarja razglasila še tretji plebiscit, ki je bil prav tako čudovita zmaga Osvobodilne fronte. Da najavljeni četrti plebiscit ne bi

mogel uspeti tako dobro kot predhodni trije, ga je okupator »prekril« s policijsko uro od treh popoldne dalje, kar je trajalo en teden.

Za temi aktivnostmi je stala organizacijska struktura, usklajena z značajem Osvobodilne fronte in s potrebami njenega konkretnega delovanja. Na čelu je bil Vrhovni plenum, sestavljen iz predstavnikov posameznih političnih skupin in drugih organizacij ter društev, združenih v Osvobodilni fronti. Vrhovni plenum se je v povprečju sestajal enkrat mesečno, imel pa je tudi svoj Izvršni odbor, ki je dejansko bil politično, organizacijsko in akcijsko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja. Vse skupine so se strinjale, naj Izvršni odbor ohrani svojo ustanovno obliko, kakršno je imel ob ustanovitvi Osvobodilne fronte, to se pravi, da so v njem sodelovali samo predstavniki tako imenovane »ustanovitvene skupine« (komunistična partija, krščanski socialisti, sokoli in kulturni delavci). Neposredno nižji forumi so bili okrožni odbori, ki so za seboj imeli plenume, potem še rajonski in terenski odbori. Medtem ko so višji forumi imeli značaj koalicije, so rajonski in terenski odbori nastajali neposredno v vaseh, tovarnah, ustanovah, po ulicah, naseljih in predstavljali vse Slovence v svojem okolju, opredeljene za boj proti okupatorju. Za organizacijski in tudi kadrovski ustroj Osvobodilne fronte je pomembna tudi okoliščina, da je po razsulu aprila 1941 »le komunistična partija ohranila svoj organizacijski aparat na celotnem slovenskem ozemlju in razpolagala z ilegalno tehniko in dovolj velikim številom kadrov, ki so bili pripravljeni na ilegalno delo (...) ostale skupine v Osvobodilni fronti v tistem času temu niso ugovarjale, saj takšne organizacije same niso zmogle, tudi ker je bil za njihovo miselnost takšen način dela preveč tvegan. Iz istih vzrokov so že v samem začetku vsa mesta komandantov in političnih komisarjev v partizanskih enotah prišla v roke komunistične partije.«[14]

Znotraj okvirov sprejete medsebojne lojalnosti oziroma splošne discipline Osvobodilne fronte, ki »obenem predstavlja občo narodno disciplino in enotnost«, so skupine, zbrane v Osvobodilni fronti, obdržale svojo skupinsko avtonomijo. Z drugimi besedami, Osvobodilna fronta je bila koalicija z narodno osvoboditvijo kot skupnim imenovalcem, pri čemer je bilo dogovorjeno, da se »vsa vprašanja, ki izhajajo iz okvira narodne osvoboditve, rešujejo po demokratični poti po osvoboditvi«. S tem so že bila upoštevana razhajanja v mnogih situacijah, ko je bilo potrebno posamezna vprašanja reševati konkretneje, še posebej v poznejših fazah narodnoosvobodilnega boja. V odnosu do ljudskih množic je bilo nujno ustrezno politično delo, da bi obstoječe razlike v samih temeljih Osvobodilne fronte ne ogrožale učinkovitosti množičnega boja proti okupatorju. Poudarek pri tem je bil na krepitvi borbene enotnosti, solidarno-

sti, medsebojne povezanosti, vseljudske discipline, razvijanju zaupanja v lastne moči. Vztrajalo se je na upoštevanju ljudske samoiniciative, na vzgoji kadrov prek raznih akcij pasivnega in aktivnega odpora.«[15] »Upor je torej slovensko vodstvo snovalo mnogo bolj na temeljih organiziranosti kot spontanosti, v čemer se je razlikovalo od vodstev v drugih pokrajinah. Osrednje vodstvo tega ni takoj razumelo in upoštevalo, zato je sprva cenilo predvsem vojaško aktivnost, ki naj bi se končno kapitalizirala v izbojevanju osvobojenih ozemelj.«[16] Zaradi tega so na vojaškem posvetovanju v Stolicah kritizirali Franca Leskoška in Miho Marinka, da se Slovenci prepočasi vključujejo v oboroženo vstajo. Nič jima niso pomagale razlage o specifičnih okoliščinah v Sloveniji, o značaju in pomenu Osvobodilne fronte, naporih, da se ta organizacija utrdi in razširi. Takrat je prevladala ocena, da slovensko vodstvo ni znalo izkoristiti strahovitega nasilja okupatorjev za dvig splošne vstaje.

Dr. Vida Deželak-Barič v tem kontekstu poudarja, da je v novembrskem poročilu Centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije Boris Kidrič nedvomno zagovarjal stališče o nujnosti usklajenih političnih in vojaških organizacijsko-akcijskih prizadevanj. Dokazoval je, da je v Sloveniji »dobro politično delo neobhodno potrebno in predpogoj za uspešnost istočasne oborožene akcije,« kar se je potrdilo na Štajerskem, kjer so partizanski oddelki prišli marsikje v težaven položaj, saj zaradi nezadostnega političnega dela med prebivalstvom niso imeli njegove množične podpore. Nadaljnji razvoj situacije, še posebej v Ljubljani, je potrdil pomen političnega dela s ciljem pridobivanja prebivalstva, kar se je potem izrazilo v množični podpori Osvobodilni fronti.

Navkljub ocenam, na osnovi katerih je sledila omenjena kritika na posvetovanju v Stolicah, je Edvard Kardelj poudarjal koncept istočasnega razvijanja političnega in vojaškega vidika odpora in iz Srbije, pri čemer je imel v mislih tudi razvoj vstaje v Srbiji, v Slovenijo pošiljal sporočila, kot je tole: »Glejte, da boste ohranili Osvobodilno fronto!«. Pripisoval ji je namreč bolj čvrsto organiziranost in red v gibanju ter politično enotnost v njem. V vsakem primeru je ob prvi obletnici vstaje Tito zapisal, da Osvobodilna fronta izgrajuje dobro organizirano zaledje, narodovo odločnost in disciplino, kakršno je mogoče najti le redkokje. V avgustovskem pozdravu Izvršnemu odboru Osvobodilne fronte je izrekel željo, da bi bila Osvobodilna fronta tudi v prihodnje nosilka enotnosti slovenskega naroda, vendar tudi bratstva z ostalimi jugoslovanskimi narodi.

Ugotovitev o izjemnem pomenu Osvobodilne fronte se je nato potrdila »v najtežjem trenutku slovenskega partizanstva, tj. med silovito italijansko

ofenzivo poleti 1942,« poudarja Vida Deželak-Barič. Kardelj je takratni položaj v Sloveniji primerjal s tistim v Srbiji po padcu Užic. Pomembna razlika je izhajala prav iz obstoja Osvobodilne fronte. »Če tega ne bi bilo, bi danes bili v popolnoma istem položaju, v kakršnem je bila Srbija po ofenzivi v preteklem letu. Toda pri nas se množice niso omajale.«[17] V tem času se je slovensko vodstvo balo, da bi v primeru umika partizanskih enot iz Slovenije prevladala »bela garda«, kakor se je to konec leta 1941 zgodilo v Srbiji, kjer je ostalo le nekaj partizanskih odredov, prevladovali pa so četniki Draže Mihailovića. Zato so se kljub priporočilu osrednjega vodstva jugoslovanske vstaje, da se partizanske enote v primeru kritične situacije umaknejo iz Slovenije, odločili, da le-te ne bodo zapuščale slovenskega ozemlja, temveč se bodo reorganizirale in prešle v protinapad. Na kratko, v Srbiji je leta 1941 obstajala partizanska vojska, ni pa bilo organizacije, podobne Osvobodilni fronti, brez te pa ni bilo množične podpore. Razlika je ravno v tem, da je v Sloveniji obstajala Osvobodilna fronta...

Ravno iz te okoliščine izhaja tudi dejstvo, da slovenska partizanska vojska nikoli ni zapustila slovenskega ozemlja. Vse kritične situacije je razreševala s premiki znotraj Slovenije in v svojem razvoju dosegla samostojnost, ki so jo opazile tudi zahodne zavezniške misije. Tako je politično-obveščevalni center na Bližnjem vzhodu junija 1944 natisnil zaupni priročnik o narodnoosvobodilnem gibanju v Jugoslaviji, ki med drugim pravi: »Politični razvoj v Sloveniji je pokazal zrelost in neodvisnost, ki je, kot kaže, prišla bolj do izraza kot pa v drugih delih Jugoslavije. Njena neodvisnost je v glavnem posledica zemljepisnih razlogov, ki so preprečili njeno fizično povezavo z glavnino partizanskega gibanja vse do kapitulacije Italije. Njena politična zrelost je bila determinirana z dolgotrajnim procesom zbliževanja med raznimi opozicijskimi in levičarskimi skupinami v Sloveniji, ki se je razvijal vrsto let pred vdorom in je dosegel višek v ustanovitvi Osvobodilne fronte kot zbirališča vseh patriotskih elementov v odporniškem gibanju proti osvajalcem osi. (...) Kaže, da so bili slovenski komunisti bolj uspešni, ko so spoznali in uveljavili potrebo po neki vrsti delovne zveze z drugimi naprednimi strankami in patriotskimi organizacijami...«[18]

Ta »delovna zveza« pa je bila že od vsega začetka pod pritiskom kritik in priporočil, ki niso dovolj upoštevala specifičnosti slovenske situacije ali prizadevanj, da se osvobodilno gibanje v Jugoslaviji poenoti, normira in podvrže partijski in vojaški hierarhiji. Posvet v Stolicah je bil že omenjen, prihod takratnega načelnika Vrhovnega štaba Arse Jovanovića iz Bosne, kjer se je takrat nahajal Vrhovni štab, v Slovenijo konec leta 1942 je »povzročil velik ne-

mir v vodstvu Osvobodilne fronte, slovenske komuniste pa je pred ostalimi v Osvobodilni fronti postavil v zelo neprijeten položaj.«[19]

Arsa Jovanović je v prvi vrsti prišel z vojaško nalogo, z njim pa še dvajset partizanskih komandantov, prekaljenih v bojih drugod po Jugoslaviji, saj so v Sloveniji iskali tovrstno kadrovsko pomoč. Toda vztrajanje na odločitvi Vrhovnega štaba, da politični komisarji nosijo našitek s srpom in kladivom, komunističnim znakom, je med člani Izvršnega odbora Osvobodilne fronte izzvalo odpor. Po eni strani so menili, da se tak ukrep ne more sprejeti brez vedenja oziroma strinjanja Izvršnega odbora Osvobodilne fronte, po drugi pa je to izzvalo prvi resni spor med vodstvom Komunistične partije Slovenije in nekomunističnimi člani Izvršnega odbora, ki so menili, da se s to komisarsko oznako partizanska vojska spreminja v partijsko.

Resnost spopada z Arso Jovanovićem potrjuje tudi dejstvo, da se je v tem času v Sloveniji skupaj z Ratom Dugonjićem nepričakovano pojavil član Politbiroja Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije Ivo Lola Ribar, ki je »deloma pritrdil ugotovitvi slovenskih komunistov, da je zares neprimerno mehansko prenašati bosenske razmere v slovensko okolje, kar je počel načelnik štaba Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije.«[20] Toda ker je menil, da se znotraj Osvobodilne fronte ne uresničuje dovolj velik partijski vpliv, je istočasno ugotovil, da bi bilo ravno tako napačno, če razvoja v Sloveniji ne bi opazovali v luči osnovnih izkušenj narodnoosvobodilnega gibanja v drugih delih Jugoslavije, temveč izključno iz ožje slovenske perspektive.

Z ozirom na dejstvo, da je Komunistična partija Slovenije v resnici bila vodilna sila osvobodilnega gibanja v Sloveniji, je Kardelj Ivu Loli Ribarju prenesel svoje poglede, da bi bilo zaradi dejansko drugačnih razmer v Sloveniji – v primerjavi z drugimi deli Jugoslavije – mnogo bolje, če bi Vrhovni štab v primeru komisarskih oznak pustil Slovencem proste roke. Z zapletom glede komisarskih oznak se je pričel proces, ki je pripeljal do tega, da je Osvobodilna fronta začela izgubljati elemente koalicije, vendar se je le-ta kot bistvena značilnost narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji ohranila do konca vojne.

Njene pridobitve so prisotne tudi v današnji slovenski stvarnosti. Kot v ostalih delih nekdanje Jugoslavije se klerikalni in desničarski krogi, nasledniki okupatorskih kolaborantov iz časa druge svetovne vojne, trudijo zanikati nujnost odpora proti okupatorju, da bi na tak način rehabilitirali svoje duhovne in politične vzornike. Zaradi tega je ob 60. obletnici odpora Zveza združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije, v sodelovanju z Muzejem novejše zgodovine, v začetku leta 2001 organizirala posvet, katerega osnovna tema je bila označena z vprašanjem »Odpor – nuj-

nost ali ne?«. Prepričljivo in z znanstveno argumentacijo se je še enkrat potrdilo, da se je leta 1941 usodno vprašanje za Slovence glasilo: »Obstati ali ne?«, in da je bil odpor dejansko edina alternativa. To, da je bil množičen, ker je zajel vse sloje prebivalstva, da so se v njem združili tudi pripadniki različnih političnih opredelitev, je samo dokaz, da je slovenski narod dobro ocenil, kakšno usodo so mu namenile nacifašistične sile in kako se ji lahko izogne.

Zaradi tega se v Sloveniji še danes - za razliko od večine novo nastalih držav v prostoru nekdanje Jugoslavije - vsestransko neguje tradicija narodnoosvobodilnega boja, upošteva se njegova vrednost, ohranjajo se spomeniki, ki spominjajo nanjo, ter znanstvena in publicistična dejavnost - s ciljem, da se to zgodovinsko obdobje vsestransko prouči in se ga približa novim generacijam. Da to prizadevanje temelji na razpoloženju velike večine prebivalstva, potrjujejo tudi ankete centra za raziskovanje javnega mnenja Fakultete za družbene vede v Ljubljani: 60-78 odstotkov prebivalcev Slovenije ima pozitiven odnos do narodnoosvobodilnega boja; na vprašanje, ali je družbenopolitični sistem, ki je izšel iz NOB, dober ali ne, pa je 67,1 odstotek anketiranih odgovorilo, da je bil pretežno dober z določenimi slabostmi, 16,5 odstotka jih je ta čas označilo kot obdobje napredka in dobrega življenja, 8 odstotkov jih je bilo neopredeljenih, za samo 6,1 odstotek anketiranih pa je bil ta čas obdobje strahu in terorja.

Prevedel: Dalibor Jovanović

Opombe

1 Mira Šuvar: *Vladimir Velebit svjedok historije*, Zagreb 2001, str 271.
2 Prav tam, str. 259.
3 Prim. prispevek prof. dr. Janka Pleterskega, akademika: Odpor - nujnost ali ne?, v: *Odpor 1941*, zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda, posebna izdaja revije *Borec*, št. 588-590, Ljubljana 2001, str. 117.
4 Milan Basta: Kontraverze razvoja SFRJ i procesi koji su doprinjeli njenom razbijanju, v: *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*, zbornik z istoimenske okrogle mize, Beograd 2002, str. 117-118.
5 Glej npr. v tej knjigi prispevka Dimitrija Bajalice: Uloga Tita u ustanku sa posebnim osvrtom na zbivanja u Foči 1942. godine in dr. Venceslava Glišića o vstaji v Srbiji 1941.
6 Boris Kidrič: Kratak prikaz razvitka Osvobodilne fronte i sadašnja politička situacija u Sloveniji, *Sabrana dela*, III, Beograd 1985, str. 303.
7 Prim. razpravo prof. Janeza Stanovnika v navedenem zborniku *Odpor 1941*, str. 74.
8 Prim. razpravo Lada Kocijana, generala v pokoju, v zborniku *Odpor 1941*, str. 85.
9 Prim. razpravo prof. dr. Marka Vrhunca v zborniku *Odpor 1941*, str. 91.
10 Boris Kidrič, nav. delo, str. 325.
11 Janko Pleterski, nav. delo, str. 114.
12 Prim. prispevek dr. Zdenka Čepiča, višjega znanstvenega sodelavca na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani: Revolucionarnost Osvobodilne fronte, v: *Odpor 1941*, str. 137.
13 Prim. prispevek dr. Vide Deželak-Barič, asistentke na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani: Avtonomnost Osvobodilne fronte slovenskega naroda in odzivi osrednjega jugoslovanskega vodstva NOG, v: *Odpor 1941*, str. 197-206.
14 Boris Kidrič, nav. delo, str. 330-331.
15 Za podrobnejši opis glej Boris Kidrič: O političkom vaspitanju narodnih masa, o masovnom radu i organizacionim pitanjima Osvobodilne fronte, *Sabrana dela*, III, Beograd 1985, str. 168-182.
16 Vida Deželak-Barič, nav. delo, str. 199.
17 Odlomek iz korespondence Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča povzemam po navajanem članku dr. Vide Deželak-Barič, str. 203.
18 Citat povzemam iz prispevka dr. Dušana Bibra: NOB Slovenije v zavezniških dokumentih, v: *Odpor 1941*, str. 217-218.
19 Vida Deželak-Barič, nav. delo, str. 205.
20 Prim. prispevek dr. Bojana Godeše, višjega znanstvenega sodelavca na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani: Nekateri vidiki razmerja med vsejugoslovanskim in slovenskim razvojem v času druge svetovne vojne, v: *Odpor 1941*, str. 193.

Seznam knjig, ki jih je izdalo Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941 - 1945*

1996

- *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, zbornik z istoimenske okrogle mize
- *Vojvodina u antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi (1941-1945)*

1997

- *Bosna i Hercegovina juče, danas i sutra*
- Dr. Radoslav Ratković: *Politika i ustav*
- Ilija Radaković: *Besmislena YU-ratovanja*
- Milenko Marković: *Srpsko pitanje*
- *Razaranje spomenika kulture na tlu nekadašnje Jugoslavije 1991-1995*

1998

- Džasper Ridli: *Tito*
- *Fašizam juče i danas*
- Miloš Minić: *Pregovori između Miloševića i Tuđmana o podeli BiH*

1999

- Dr. Branko Latas: *Saradnja četnika sa okupatorima i ustašama (1941-1945)*

2000

- *Avnojevski principi i odnosi u sadašnjoj Jugoslaviji: Pakt o stabilnosti za Jugoistočnu Europu*
- Dr. Marko Vrhunec: *Šest godina sa Titom*
- *Osvrt na publikacije o rehabilitaciji saradnje četnika sa okupatorima*

* Naslov Društva za istinu in uredništva časopisa *Glas istine* je Sremska ulica 2, 11000 Beograd. Predsednik društva je dr. Radoslav Ratković, glavni in odgovorni urednik časopisa pa Nebojša Dragosavac.

2001

- Dr. Dragoljub Petrović: *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941-1945*
- Ibrahim Latifić: *Jugoslavija 1945-1990*

2002

- Jovo Ninković: E*tnička svojstva ratova u Jugoslaviji 1991-1995*
- *O ustanku 1941 - danas*, zbornik s posveta ob 60. obletnici protifašistične vstaje v Jugoslaviji
- *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*, zbornik z istoimenske okrogle mize

Notici k Pretresljivim krikom mater, *Borec*, št. 594–597

V navezavi na prispevek dr. Janka Kostnapfla »Pretresljivi kriki mater«, s katerim smo vpeljali problematiko taboriščnikov-ukradenih otrok, opozarjamo na dvoje: na izid knjige *Taboriščniki ukradeni otroci*, v opomin na 60-letnico nacističnega genocida na Štajerskem in Gorenjskem, in na najavo prevoda kritične študije Nebojše Dragosavca *Lebensborn - karika u zaveri ćutanja* (*Lebensborn - člen v zaroti molka*), ki ga bomo objavili v naslednjem letniku revije.

1. Knjigo ***Taboriščniki ukradeni otroci*** je v Celju jeseni 2002 izdalo Društvo taboriščnikov-ukradenih otrok Slovenije, uredil jo je Drago Hribar s sodelavci, spremno besedo pa je napisal dr. Matjaž Kmecl. V zgodovinski oris druge svetovne vojne in značilnosti nacistične okupacije Slovenije je vpet dokumentarni del, ki zajema prepis Himmlerjevega odloka o »smernicah za izvedbo akcije proti partizanom in drugim banditom na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem«, seznam vseh taborišč slovenskih »ukradenih otrok« in seznam taboriščnikov-ukradenih otrok, pričevanja in spomine. Ob kronologiji srečanj nekdanjih taboriščnikov-ukradenih otrok je prikazano še vedno nerešeno odškodninsko vprašanje (v tem okviru je objavljen tudi navedeni prispevek dr. Janka Kostnapfla), problem statusa teh žrtev nemškega genocida.

O zelo krutem in tudi primitivnem odnosu do preživelih spregovori urednik Drago Hribar z navedbo dokumentov, zapisnikov, izjav posameznih funkcionarjev nekdanje republiške skupščine ipd., na osnovi katerih ne zaključi v ravno optimističnem tonu: *Takšna »izolacijska« organiziranost je bila vsekakor izjemna v vsej Evropi, v vseh nekdanjih okupiranih državah, kjer so aktivne udeležence odporniškega gibanja in žrtve nacizma od vsega začetka skoraj povsem izenačili, izenačili pa so tudi njihove pravice. Med njimi torej niso delali razlik, ker so upoštevali verjetno pač njihovo naravno medsebojno povezanost. Najbrž bo držalo, da so pri nas ob glorifikaciji orožja »pozabili« tako na ukradene otroke kot na mnoge druge nacistične žrtve, ki so preživele, a običajno v dosti težjih okoliščinah kot mnogi borci.*

V svoji uvodni Misli ob 60-letnici kraje otrok pravi dr. Matjaž Kmecl med drugim: *Zgodba o ukradenih otrocih je v takem okviru vrhunsko in drastično surova. Ti nesrečni otroci, mnogi še dojenčki, so se zdeli zblojeni nacistični pameti uporaben genetski »material«, še posebej tisti, ki so prestali strogo rasno oceno; zamisel, da bi z zgodnjo odtujitvijo in vzgojo otroke svojih smrtnih sovražnikov oblikovali v nekakšno lastno, novoarijsko elito, se jim je kazala še posebej sijajna. Postopek naj bi bil čista tehnologija; živ krst ni v tej zvezi spraševal po kakršnihkoli vrednotnih izročilih evropskega Zahoda. Imeli so svojo organizacijo in ideologijo Lebensborn, esesovski oficirji naj bi ji s plojenjem zagotavljali otroke, zakonske in nezakonske, na koncu pa pač tudi ukradene, ker je šlo po naravni poti prepočasi, veliki rajh preprosto ni mogel čakati, zelo se je mudilo. Tako je v taborišča, v Lebensbornove domove in k zaupnim posvojevalcem izginilo tudi nad 600 slovenskih otrok, nekaj nad 300 jih je še živih, vsaj 100 se jih nikoli ni vrnilo, ker so jim starše pobili in po vojni zato nihče ni mogel povpraševati za njimi, nekaj so jih kasneje po hudih pravnih in sledilskih komplikacijah s težavo spet pripeljali v domovino. - Danes se sliši kot poglavje iz nedavnih balkanskih vojn, pravzaprav še slabše. Le da tako imenovana Evropa o tem noče veliko slišati, saj bi precej težje dovolj hrupno in moralistično kazala na vse drugo. Prav zdaj je mogoče na televiziji videti dokumentarne oddaje, v katerih imenitni sivolasi gospodje v šlafrokih, nekdanji esesovci, kot nekako samoumevno v Himmlerjevem duhu pripovedujejo o kulturni in civilizacijski (v podtonu tudi človeški) manjvrednosti slovanskega prebivalstva; da torej z njegovim pobijanjem niso delali bogve kakšne škode. Precej tovrstne intonacije se iz dneva v dan razlega tudi po današnjem avstrijskem Koroškem. (...) Torej je obletnica nacistične kraje in izseljevanja slovenskih otrok mnogo več kot le spominska obletnica - je živo svarilo pred človeško surovostjo in brezobzirnostjo, ki ne pozna meja, ne časovnih ne krajevnih; razmahne se, samo da dobi priložnost.*

2. V podobnem kontekstu kot dr. Matjaž Kmecl je zasnoval svojo kritično študijo ***Lebensborn - karika u zaveri ćutanja* (*Lebensborn - člen v zaroti molka*)** tudi Nebojša Dragosavac, glavni in odgovorni urednik beograjskega *Glasa istine*, ki se z raziskovalnim novinarstvom ukvarja že vrsto let. Tematiko ukradenih otrok je raziskoval že kot novinar beograjskega *Nina* v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, tudi v sodelovanju in s predstavitvijo slovenskih zgodb o ukradenih otrocih. Študijo o tej grozljivi Himmlerjevi organizaciji je umestil v širši okvir, pokazal posredno ali neposredno vpletenost drugih držav v to zaroto molka in aktualiziral tematiko ob

analizi vrste pojavov neonacizma v Evropi in Združenih državah..., saj je Lebensborn *»le eden od primerov, za katere je značilna, v segmentu celote, tendenca stalne zarote molka. Od časa do časa pricurlja posamezna informacija, iz katere je razvidno, da ta nemška gnusoba ni samo nemška. Vsi so bojda presenečeni, kot da bi bilo vprašanje nedojemljive skrivnosti, neka Troja pod sedmimi zgodovinskimi sloji, čeprav je dejansko vse dobro znano, toda pod nadzorstvom splošnega molka, dokler neko orwellovsko Ministrstvo resnice ne odobri, da se z zadržkom objavi kateri podatek, ali dokler neki naključni, nedisciplinirani raziskovalec ne zaide v siva območja kratkega, potlačenega in premaknjenega spomina. Najredkeje gre za prebujeno zavest spričo dejstva naknadnega spoznanja...«*

Avtorski izvleček

UDK 316.65:94(497.4)"1941/195"

Božo Repe

NACIONALNI MITI - ARENA SPOMINOV?

Poboji, zatiranja, preganjanja, izgoni in druge oblike represije po drugi svetovni vojni ter njihova vloga v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev

Povojno nasilje v Sloveniji je treba ocenjevati v luči medvojnega dogajanja, zlasti ključnih procesov, kot so okupacija, kolaboracija, odpor in na delu slovenskega ozemlja v specifičnih razmerah (znotraj okupacije) tudi državljanska vojna. Različne oblike nasilja so torej izvirale iz težnje po obračunu z okupatorji in njihovimi sodelavci (slovenski kolaboracionisti, nemška manjšina), bile pa so tudi sestavni del revolucionarnih procesov, ki jih je komunistična partija začela izvajati po koncu vojne, deloma pa že prej (obračun s t. i. razrednimi nasprotniki, ki se je deloma »prekrival« z obračunom s kolaboracionisti).

Reprezentativne javnomnenjske ankete kažejo, da večina ljudi sicer povojne poboje in druge oblike nasilja obsoja in jih označuje za strahoten zločin, vendar pozitivno vrednoti odpor proti okupatorju in vlogo komunistične partije v njem (zameri pa ji, da je odpor izrabila za prevzem oblasti). Ravnanje z Nemci po drugi svetovni vojni je razumljeno kot reakcija na nacifikacijo in njihovo medvojno sodelovanje v okupacijskem aparatu. Domobranstvo je večinoma ocenjeno kot negativno, prav tako vloga katoliške cerkve med vojno. Relativizacija kolaboracije in zmanjševanje pomena odpora zaradi revolucionarnih ukrepov ima vpliv predvsem na že prepričane ljudi oziroma njihove sorodnike, ki so bili neposredno prizadeti. Osebna oziroma družinska izkušnja je pri večini anketirancev glavni dejavnik pri opredeljevanju do preteklosti in s tem tudi najmočnejši element v kolektivnem spominu Slovencev. Zato večina meni, da sta jima osvobodilni boj in sprememba sistema (z izjemo prvega povojnega desetletja, za katerega sta značilna nasilje in vsesplošno pomanjkanje) prinesla relativno ugodne možnosti za življenje.

Tudi srednja generacija na socializem nima izrazito slabih spominov, prej obratno. Mlajše generacije se večinoma želijo distancirati od preteklosti, vojno in povojno dogajanje in sploh vse obdobje socializma imajo za problem svojih staršev in dedov, ne pa za svojega. Dovolj trdna je tako lahko le ugotovitev, da nekdanjega ideološko ustvarjenega homogenega kolektivnega spomina na vojno in povojno dogajanje ni več. Na podlagi novih, v preteklosti prikritih spoznanj pa tudi ni bil ustvarjen nov, nasprotni pogled, oziroma je bil (skozi del medijev in politike) ustvarjen le deloma.

Author's abstract

UDC 316.65:94(497.4)"1941/195"

Božo Repe

MYTHS OF NATIONS - ARENA OF MEMOIRES?

Executions, repressions, persecutions, banishments and other forms of repression after the Second World War and their role in the national identity and collective memory of the Slovenes

In evaluation of after-war violence in Slovenia, one has to consider the events during the war, especially the key processes, such as the occupation, the collaboration, the resistance. In parts of Slovene territory (inside occupation) this includes a civil war. Different forms of violence originated in the desire to take revenge upon the occupiers and their associates (Slovene collaborationists, German minority). They were also a part of the revolutionary processes that the communist party initiated after the end of the war, in part even before that (the revenge upon the so-called class opponents, which partly coincided with the fight against collaborationists).

Representative surveys of the public opinion show that most people consider the after-war executions and other forms of violence a terrible crime, but positively view the resistance and the role of the communist party in it (however, they disagree with its exploitation of the resistance on their way to the power). The treatment of Germans after the war is understood as a reaction to the nazification of and their cooperation in the occupation apparatus during the war. Homefront is mostly evaluated negatively, also the role of the Roman Catholic Church during the war. Relativisation of the collaboration and diminishing of the meaning of the resistance due to revolutionary measures taken effects mostly the people, who were already convinced, or their relatives, who were directly affected. The main agent in the view of past (of most of the interviewed individuals) are experiences of individuals and families and thus the strongest element in the collective memory of the Slovenes. Thus most people think that the freedom fight and the change of the system (with the exception of the first after-war decade, of which violence and gene-

ral famine are characteristic) brought relatively comfortable life. The middle generation also doesn't have extremely bad memories of the communism, mostly the opposite. Younger generations generally want to distance themselves from the past, the war and after-war events. The entire socialism era is a problem of their parents and grandparents, not theirs. The only certainty is that the former ideologically created homogenous collective memory of the war and after-war events is now gone. Based on new, previously hidden, discoveries also a new, opposite view, had been created, or it was only partly established (through some of the media and politics).

Avtorski izvleček UDK 316.346.32 - 053.2(497.16)"185"

Zoran Radonjić

OTROCI BREZ BABIC IN JASLIC

Položaj otrok v črnogorski plemenski družbi v drugi polovici 19. stoletja

Črnogorska plemenska organizacija v drugi polovici 19. stoletja je kljub svojemu neustavljivemu razkroju zaradi krepitve državne oblasti in gospodarskih sprememb še močno vplivala na družbene odnose, predvsem na odnose v patriarhalni družini. Položaj otrok, tj. najmlajših v tej organizaciji, so najbolj determinirali ljudski običaji (običajno pravo). Država je s svojimi posegi v družinska razmerja postopoma prepovedala nekatere škodljive ljudske običaje, s katerimi so bile kršene osnovne pravice otrok (najodločnejša je bila pri urejanju položaja nezakonskih otrok), toda ti običaji, kakor večina ljudskih običajev, so bili trdoživi in so zelo počasi izginjali. Črnogorski otroci - otroci brez babic in jaslic - so se rojevali in odraščali v težkih razmerah, kar je bila posledica skromnega in počasnega družbeno-ekonomskega razvoja in dramatičnih vojaško-političnih okoliščin. Mnoga otroštva so zaznamovale vojne in krvna maščevanja. Patriarhalni način življenja in prežetost družbe z bojevniško miselnostjo sta oblikovala trdne temelje spolne diferenciacije. Sinovi, osnovni cilj zakonske zveze, so bili v primerjavi s hčerkami v privilegiranem položaju tako glede nege, vzgoje in izobraževanja kakor tudi glede dedovanja.

Author's abstract UDC 316.346.32 - 053.2(497.16)"185"

Zoran Radonjić

CHILDREN WITH NO GRANDMAS OR NURSERY

The social standing of children in the Montenegrin tribal society in the second half of the 19th century

The way Montenegrin tribes were organised in the second half of the 19th century has affected the social relations, especially those in the patriarchal family, despite its imminent disappearance due to strenghtening of the state regime and economic changes. The social standing of the childern, i.e. the youngest members of the society, was foremostly defined by the customs (customary law). The state regime has eventually outlawed some of the customs that ignored basic child's rights via its regulation of with the familial relations. They were most determined in regulating the standing of illegitimate children. However, like most folk customs, it was stubborn and therefore disappeared very slowly. Montenegrin children - the chldren with no grandmothers or nursery - were being born and raised in difficult situation, which was a result of poor and slow social and economical progress and dramatic military and political circumstances. Many a childhood was affected by war and blood revenge. Patriarchate and warrior mentality shaped firm foundation of gender differentiation. Sons, the main purpose of a marriage, were priviliged in care, upbringing, education and also in with inheritance.

Povzetek

UDK 821.163.6 Kristan E.

IZ ZAPUŠČINE ETBINA KRISTANA (1898-1953)

Iz zapuščine znamenitega slovenskega publicista, politika, pripovednika in dramatika Etbina kristana (1898-1953) predstavljamo dve, doslej še neobjavljeni deli: dramo v enem dejanju *Maščevanje* in novelo *Ženin iz Amerike*. Obe besedili sta brez letnice nastanka in bralec lahko le ugiba, v katerih letih se odvija njuno dogajanje. Glede na razmere, v katero je postavljeno, je to verjetno začetek 20. stoletja (novela) in čas med svetovnima vojnama (drama).

Motivno si zgodbi nista sorodni, toda postavljeni sta v kontekst, značilen za avtorjevo življenje: drama se dogaja v New Yorku (med prvo svetovno vojno in v letih 1921-1951 je avtor bival v ZDA), njeni motivi pa segajo na Dunaj, v Evropo z njenimi socialnopolitičnimi boji (do leta 1914 je bil avtor voditelj Jugoslovanske socialdemokratske stranke), medtem ko se novela razpleta v Sloveniji in govori o izseljenstvu, a ne toliko s socialnega kot zlasti s psihološkega vidika. Ali kot pravi avtor spremne besede Jože Horvat, se je »Kristan zavedal, da je pravo pisanje kaj drugega kot zgolj sredstvo v politični areni, in se zato spušča globlje, kot to terja politična javnost«.

Skupna lastnost obeh Kristanovih besedil je zavest o krivični družbi, in medtem ko *Maščevanje* preveva romantični pridih, saj zgodbo, katere osrednja tema je razmerje ljubezen-zamera-maščevanje, tvorijo skrivnostne silnice usode, ki se na odru razpletajo nepričakovano, je tematika izseljenstva v *Ženinu iz Amerike* družbeno-moralno obarvana in precej stereotipna: ljubezenski trikotnik med dekletom in dvema moškima, ekonomskim emigrantom v Ameriki, kjer izgubi vse moralne vrline zanesljivega bodočega moža, in idealističnim, poštenim in skromnim pisarniškim delavcem, izpostavlja nasprotje med odločitvijo za blagostanje, doseženim z dobičkonosnimi posli, ki pa niso etično utemeljeni, zato tako osebo denar moralno izpridi, in odločitvijo za zvestobo idealom »univerzalnih vrednot«, za moralno trdno osebo, ki ostane raje na domači grudi. Tako črno-belo slikanje značajev pa je lahko obenem avtorjeva slabost, ki »ne prepriča vsakogar,« kot pravi Jože Horvat.

Abstract UDC 821.163.6 Kristan E.

FROM THE LEGACY OF ETBIN KRISTAN (1898–1953)

From the legacy of the renowned Slovenian publicist, politic, storyteller and playwright Etbin Kristan (1898–1953) we present two of the works that have not been published yet, a play in one act *Revenge* and the short story *The Bridegroom from America*. Both texts are without a year of origin and the reader can only guess when these events took place. With regards to the conditions into which the stories are placed, this might be at the beginning of the 20th century (short story) and during the time between the two world wars (play).

From the motive's point of view, the stories are not related. However, they are placed in a context that is typical of the author's life: the play takes place in New York (during the WWI and in the years 1921–1951 when the author lived in the USA), the story's motives extend back to Vienna, to Europe with its social-political struggles (up till the year 1914 the author was the leader of the Yugoslav Social-Democratic Party). The short story, however, takes place in Slovenia and tells about the emigration, not so much from the social, but more from the psychological point of view. As the author of the accompanying text Jože Horvat says, "Kristan was aware of the fact that real writing is something different from just being a means in the political arena, and consequently it can go deeper than it is demanded by the political public."

A common characteristic of both Kristan's texts is the awareness about the unjust society. And whereas *Revenge* conforms to a romantic touch where the central topic of the story talks about the relationship between love-resentment-revenge and the mysterious lines of fate, which unravels on the stage unexpectedly, the topic of emigration in *The Bridegroom from America* is social-morally coloured and rather stereotypical: a love triangle between a girl and two men, an economic emigrant to America where he loses all the moral virtuousness of a reliable future husband, and an idealistic and modest office worker, thus exposing the opposites between the decision for prosperity achieved by lucrative businesses, which, however, are not ethical groun-

ded, consequently money morally corrupts this person, and the decision of faithfulness to the ideals of "universal values", for the morally steady person that prefers to stay on his/her native soil. This black and white picturing of the characters can be simultaneously the author's weakness and thus "he does not persuade everybody", as Jože Horvat says.

Avtorski izvleček UDK 111.852(540)

Parul Dave-Mukherji

PREMISLEK O PRIMERJALNI METODI
Reprezentacije delitve na Vzhod in Zahod v raziskovanju indijske estetike

Besedilo se loteva metodoloških tem, ki so povezane z raziskovanjem indijske estetike. Na potrebo po konceptualni doslednosti pri uporabi določenih izrazov, izvedenih iz indijske estetike, opozarja s kritiko primerjalne metode, uporabljene za raziskovanje indijske estetike. Povedano določneje, ta metoda, ki sloni na binarizmu posebne vrste (Vzhod-Zahod; kultura-narava; praksa-teorija), ponuja primerjalni estetiki disciplinarno koherentnost in jo prav s tem hkrati izpostavlja kritiki.

Author's abstract UDC 111.852(540)

Parul Dave-Mukherji

RETHINKING THE COMPARATIVE METHOD
Representations of the East-West divide in the study of Indian aesthetics

This paper attempts to raise certain methodological issues concerning the study of Indian aesthetics. It seeks to draw attention to the need for conceptual rigour in the usage of related terms derived from western aesthetics through a critique of the comparative method in the study of Indian aesthetics. In particular, this method, predicated upon a certain binarism (East-West; culture-nature; practice-theory), offers a dicsiplinary coherence to comparative aesthetics even as it renders it open to criticism.

Avtorski izvleček UDK 111.852(520)

Michael F. Marra

ESTETIKA TRADICIJE
Narediti preteklost prisotno

Da bi razložili, kako se da preteklost narediti pričujočo, si za izhodišče vzamemo slavno pesem Fujiware Teike iz leta 1186. S primerjavo med kritiko, komentarji in interpretacijami iz časa njenega nastanka s tistimi interpretacijami, ki so nastale na Japonskem v dvajsetem stoletju, spoznamo, kako je uvedba zahodne estetike, kakršne v Fujiwarinem času še ni bilo, proizvedla pristop do te vrste poezije in »naredila tradicijo«. Še več, Teikina pesem in njeno zen-budistično ozadje je predstavljeno kot že pripravljena rešitev zahodnega nihilizma.

Author's abstract UDC 111.852(520)

Michael F. Marra

THE AESTHETICS OF TRADITION
Making the past present

To explain how the past is made present, we take a famous poem by Fujiwara Teika from 1186. Comparing criticism, commentaries and interpretations of that time with interpretations which emerged in Japan in the 20th Century, we come to see how the introduction of Western aesthetics, nonexistent in Fijiwara Teika time, shaped the approach to this kind of poetry and "made a tradition". Even more, it interpreted Teika's song and its Zen Buddhist background as ready solution of Western nihilism.

Avtorski izvleček

UDK 78(520:100)"19"

Yusuke Wajima

SMO »SVET«? ČIGAVI OTROCI SMO?

Globalizacija, samo-orientalizem in svetovna glasba na Japonskem

To besedilo pregleda tako imenovani »fenomen svetovne glasbe« na Japonskem in raziskuje njegovo večslojno politično-estetsko pomenskost v sodobnih globalnih kulturnih pogojih. Izraz »svetovna glasba« lahko pokrije skoraj vse glasbene sloge na tem svetu, razen dveh hegemonih zvrsti z Zahoda: angloameriškega pop-rocka in klasične glasbe. Namen izraza je spraviti glasbo različnih zvrsti in kulturnih izvorov v oblagovljeno formo, primerno za tržna načela glasbene industrije. Japonska, nedvomno eden od središč svetovnoglasbenega tržišča in še vedno ocenjevana kot kulturno »ne-Zahodna« dežela, pogosto izraža »samo-orientalistično« držo v odnosu do svoje »japonskosti« in tako omogoča zanimiv pogled, usmerjen k premisleku fenomena svetovne glasbe v širšem kontekstu.

Author's abstract

UDC 78(520:100)"19"

Yusuke Wajima

ARE WE THE "WORLD"? WHOSE CHILDREN ARE WE?
Globalisation, self-Orientalism and World Music in Japan

The aim of this paper is to overview the so-called "World Music" phenomenon in Japan and to examine its multifaceted political-aesthetic signification in today's global condition of culture. The term "World Music" could cover almost all styles of music around the world except two hegemonic styles of the West, namely, Anglo-American pop-rock and classical music, and it is meant to package music of diverse styles and cultural background up into a commodified form fitted for the marketing principle of the music industry. Japan, undoubtedly one of the centre of the World Music market and still considered culturally "non-Western", often shows "self-Orientalism" attitudes towards its "Japanese-ness", and thus provides an interesting view towards rethinking the World Music phenomenon in broader context.

Avtorski izvleček

UDK 111.852

James Kirwan

SKRIVNOSTNI VZHOD

Prispevek predstavlja poskus določanja pogojev eksotičnega kot estetske kategorije, torej zaznavo neke stvari kot eksotične, kar je več kot zaznava njene tujosti ali čudnosti. Eksotično je, kot dokazuje, hkrati specifično evropska estetska kategorija in kategorija, ki je v moderni obliki obstajala šele od devetnajstega stoletja. Kategorija »eksotično« je bila deležna precej pozornosti v zvezi z osemnajstim stoletjem in z vidika, ki bi mu lahko rekli etični vidik, torej pri razpravah o »orientalizmu« ali, širše, o »Drugem«. Manj pozornosti pa je bilo deležno vprašanje, kaj občutimo, ko neko stvar zaznamo kot eksotično, nasproti drugotnim funkcijam, ki jim ubčutje služi, ali vprašanje, kakšen moralni spodrsljaj označuje.

Author's abstract

UDC 111.852

James Kirwan

MYSTERIOUS EAST

This text is an attempt to analyse the determining conditions of the exotic as an aesthetic cathegory, that is, the perception of a thing as exotic over and above its being merely strange or foreign. It argues that this exotic is both a peculiarly European aesthetic cathegory, and one that has only existed in its modern form since the nineteenth century. While the category "exotic" has recieved much attention in connection with the eighteenth century - and from what might be called an ethical point of view, within discussion of "Orientalism", and, more broadly, "the Other", the question of what it is we are feeling when we feel that a thing is exotic, as opposed to what ulterior function the feeling serves, or what moral failing it signifies, is one that has received little attention.

Avtorski izvleček UDK 623.77

Kenji Kajiya

ESTETIKA KAMUFLAŽE

Umetnost vojaškega oblikovanja in njena transformacija v umetnost

Kamuflaža, izumljena med prvo svetovno vojno, je bila vojaško uporabna za prikrivanje vojakov in opreme in s tem za zavajanje sovražnika. Oblikovanje kamuflaže predstavlja kombinacijo nerealističnih abstraktnih sestavin, ki skupno proizvedejo učinek *trompe-l'oeil*. Estetska podmena kamuflaže pa nas vodi k premisleku o razmerju med realizmom, abstrakcijo in iluzionizmom. V tej smeri besedilo preiskuje razmerje med vojaško kamuflažo in kubističnim slikarstvom ter teorijo, kot tudi vpletenost ameriških umetnikov, kakršen je Archile Gorky, med drugo svetovno vojno. Kamuflažno slikarstvo Andyja Warhola, nastalo tik pred njegovo smrtjo, avtor interpretira na tem ozadju in v povezavi z umetnoškim in političnim kontekstom.

Author's abstract

UDC 623.77

Kenji Kajiya

THE AESTHETICS OF CAMOUFLAGE

The art of a military deisgn and its transformation in art

Invented during the First World War in France, camouflage was used in military application in concealing soldiers and equipment and deceiving the enemy. The design of camouflage consists of non-realistic abstract elements that together produce a *trompe-l'oeil* effect. The aesthetic implication of camouflage prompts us to reconsider the relationship between realism, abstraction, and illusionism. In that direction, the relationship between military camouflage and Cubist painting and theory is investigated, and the involvement of American artists, such as Arshile Gorky during World War II, is examined. The camouflage paintings of Andy Warhol made just prior to his death are interpreted on this background and in connection with artistic and political contexts.

Avtorski izvleček

UDK 725.94(73)

Samira Kentrić

VVM - VIETNAM VETERANS MEMORIAL

Spomenik: od sublimnega k nacionalnemu

VVM, spomenik ameriškim žrtvam v Vietnamu, ima obe lastnosti klasičnih spominskih plošč: monumentalnost in narodotvorno posvetilo. Kljub temu je kot predmet diskusij o učinku umetniškega dela v javnosti pogosto spoznan za nasprotnega tradicionalnim vojnim obeležjem. Izpostavlja namreč še dve drugi, netipični lastnosti: horizontalnost (ki je po naravi pasivna in defetistična) in žrtev posameznega vojaka (osebna imena so izpisana po datumih smrti). Vendar pa poudarjena intimnost, nespektakularnost smrti, spomeniku ne odvzame njegove impresivnosti: nasprotno, ravno iz posamičnega, ki se izgublja v neskončnem nizu imen, izenačenih v absurdnosti svoje žrtve, se ponovno pojavi razsežnost sublimnega.

Author's abstract

UDC 725.94(73)

Samira Kentrić

VVM - VIETNAM VETERANS MEMORIAL
Monument: from sublime to national

VVM, monument to American victims in Vietnam, has both characteristics of classical memorial tablets: monumentality and nation-raising dedication. In spite of that, as an object of discussions on the efect of an artwork in public space, it is often recognised as opposed to traditional military marks. It exposes, namely, two other and untipical features: horizontality (which is defetist in its very nature) and sacrifice of an individual soldier (names are written by the date of death). Intimity and non-spectacularity of death, still, does not deprive the monument of its impressiveness; quite the contrary, exactly from the individual which is lost in an unending series of names equalised in absurdity of their sacrifice, re-appears the dimension of sublime.

Avtorski izvleček

UDK 930.85(37)"652"

Lev Kreft

TERTULIJANOVA KRITIKA RIMSKIH SPEKTAKLOV

V zgodovini zahodne kulture lahko govorimo o krščanskem kulturnem obratu in v tem kontekstu tudi o *aisthesis*, kar predstavlja enega od odločilnih momentov v spremembi od helenističnega k srednjeveškemu. Ta premena se je zgodila med drugim in tretjim stoletjem, kar je prav obdobje in predmet Tertulijanovih del, zlasti pa *De Spectaculis*, ki predstavlja dokument konverzije v *aisthsis* - v občutenju in zaznavi sveta, kot kulturni obrat, ki se ni pripetil na tleh helenistične ali plebejske kulture, ampak je spreobrnil popularno imperialno rimsko kulturo spektaklov.

Author's abstract UDC 930.85(37)"652"

Lev Kreft

TERTULLIAN'S CRITICISM OF ROMAN SPECTACLES

In the history of Western culture we can speak of the Christian cultural turn, and of the *aisthesis* in this context, as one of the decisive moments in the change from the hellenistic to the medieval. The conversion occured between 2. and 3. century A.C. That is precisely the period and the subject of Tertullian'a works, especially of *De Spectaculis*, which is a document of conversion of the *aisthesis* as feeling and perceiving the world, a cultural turn which did not take hellenistic nor plebeian culture as a starting point. It conversed the popular imperial Roman culture of spectacles.

Avtorski izvleček UDK 792.8

Mojca Puncer

ESTETIKA BUTOHA

Odsev japonske tradicije in njen vstop v slovenski prostor

Butoh ni zgolj plesno-gledališka oblika, temveč specifična metoda kultivacije telesa in duha v enovito entiteto, pripravljeno za ustvarjalno gibalno dejanje. Da bi plešoče telo moglo izbrisati sledi rigidnih pomenov, upodobiti izpraznjenost, plesalec odvrže svoje vloge in njim lastne koncepte kakor oblačila.

Danes javnost kaj hitro dojame butoh kot konvencionalen plesni slog, definiran z belim telesnim make-upom, skrivljenimi udi, grimasasto obrazno ekspresijo in minimalističnim, inertnim gibanjem. Vendar dejanska kompleksnost fenomena butoha navaja na globino problema, navzočega od samih začetkov. Lahko bi rekli, da se je izoblikoval skozi edinstveno fuzijo tako elementov tradicionalnega japonskega kot tudi evropskega plesno-gledališkega izraza, prešel več razvojnih faz ter s svojim izstopom iz japonskih tal konec osemdesetih letih prejšnjega stoletja sprožil vprašanje procesa, ki se daje v premislek tudi v slovenskem kulturnem prostoru.

Author's abstract UDC 792.8

Mojca Puncer

THE AESTHETICS OF BUTOH

The reflection of Japanese tradition and its entrance into Slovene space

Butoh is not merely a dance-theatrical form, but also a specific method of cultivation of the body and mind into a uniform entity, ready for a creative act of movement. The dancer, in order to enable dancing body to erase traces of rigid meanings, to visualise emptiness, throws off his/her roles with their concepts just like clothes. The todays general public may easily grasp butoh as a conventional dancing style, defined by white body make-up, crooked limbs, grimaced facial expression and minimalistic, inert movement. But the true complexity of the butoh phenomenon points to the depth of the problem, present from the very beginnings. One could say that butoh has been shaped through a unique fusion of both elements, the traditional Japanese and European dance-theatrical expressions, that it has gone through several development phases and with its spread from Japan in late 80' of previous century raised the question of the process offered into consideration in Slovene cultural space as well.

Avtorski izvleček

UDK 930.85 - 055.2(37)

Senka Ciuha

GLADIATORKA
Ženska in borka

V prispevku je prikazana gladiatorka kot simbol sprememb. Gladiatorka kot zaščitnica in predstavnica tvorcev podob, ki utelešajo *virtus* - moški pogum. Njen izobčen, a bogato opremljen grob priča o moteči podobi. Paradoks utelešenja moških strahov in erotične predstave spektakla in krvavega boja željne rimske publike.

Podoba ženske bojevnice sovpada z brezčasnostjo ene in iste katarzične igre, o kateri bi se dalo veliko povedati. Na eni strani gre za igro imaginarnega, prepovedanega in realnega, o funkciji arene, ki si jo mestna država umisli, da bi na njej zapletla in razpletla dejanja, na katera bi bilo na kateremkoli drugem mestu nevarno ali neznosno samo pomisliti. Za ženski del publike je gladiatorka utelešeni simbol *virtus*, ki ji pripada privilegij, da se lahko bojuje. Ob tem se lahko spomnimo na Ateno, devico in vojščakinjo. Toda Atena je boginja. V grški antični mitologiji in drami pripade boginji privilegij, da se lahko bojuje, umrljivim mladenkam pa to, da so žrtvovane.

Device se ne morejo bojevati skupaj z moškimi, a v najhujši nevarnosti teče njihova kri, da bi lahko živela skupnost. Včasih nad njeno pravilnostjo žrtvovanja bdijo izbranci, elita vojskujoče se mladine, za katero je določenost smrti ponavadi bolj imperativna kot za kateregakoli drugega bojevnika. Da bi torej moška kri ne bila prelita zaman.

Author's abstract

UDC 930.85 - 055.2(37)

Senka Ciuha

THE GLADIATRIX
The female warrior

The gladiatrix in the article is seen as a symbol of change. She is the protectress and representative of those who embody *virtus*, or male courage. Her isolated yet lavishly decorated tomb testifies to her disturbing image. She is a paradox of the embodiment of male fears and an erotic spectacle for the blood-thirsty Roman people.

The image of the female warrior is a timeless image of one and the same cathartic game that could be discussed at great lengths. From one point of view, it is a game of the imaginary, forbidden and real. We speak of the function of the arena that the state envisions: a stage setting for acts that would be unbearable or unimaginable in any other place. For the female audience the gladiatrix is the embodiment of *virtus*, endowed with the privilege to fight. This reminds us of Athena, the virgin warrior. But Athena was a goddess. In ancient Greek mythology and drama, goddesses have the privilege to fight in battles, while mortal maidens have the privilege of being sacrificed.

Virgins cannot fight men, but in times of greatest danger their blood is shed for the life of the community. Sometimes the correctness of the sacrifice is monitored by the chosen few, the elite of the fighting youths, for whom death is usually much more imperative than for any other warrior. In other words, so that male blood would not be shed in vain.

Avtorski izvleček UDK 111 Bloch E.

Cvetka Hedžet Tóth

EKSTERNA KOZMIČNA FUNKCIJA UTOPIJE

Članek obravnava aktualno temo, še posebej po sesutju socializma boljševiškega izvora, namreč kako razmišljati o utopiji in utopični zavesti v času, ki se deklarativno imenuje postutopična in posthistorična doba. Pojem napredka v zgodovini se je zelo spremenil, kajti teza, da je zgodovinski razvoj ireverzibilen, ta trenutek ne prepriča. Namesto pojmov kot utopija, upanje stopa pojem toleranca, ki misel vrača celo na predkantovsko raven.

Težišče članka je prikaz nazorov nemškega filozofa Ernsta Blocha o njegovem pojmovanju utopije, še posebej v njegovem delu *Duh utopije*. Topos utopije je po njegovem nekaj docela človeškega, moč naše notranjosti, duše, ki je prepolna in sili navzven. Ta eksodus duše je začetek potovanja skozi svet, ki nas pripelje do našega lastnega samosrečanja. Utopija oziroma utopična zavest je anticipirajoča zavest, ki vztraja na tem, da obstajajo v svetu možnosti za bistveno drugačno bivanje kot to, kar samo je. Zato je proces prisvajanja sebe in sveta počlovečevalni proces, ki si prizadeva za srečo in solidarnost vesoljnih razsežnosti. Utopija je po Blochu najprej antropološka določba in nima samo in izključno metafizičnega in filozofskozgodovinskega porekla.

Author's abstract UDC 111 Bloch E.

Cvetka Hedžet Tóth

THE EXTERNAL COSMIC FUNCTION OF UTOPIA

The article deals with a topical issue, especially after the downfall of the socialism of Bolshevik origin, namely how to think about utopia and utopian consciousness at a time that has been labeled as a post-utopian and post-historical period. The concept of progress in history has undergone a substantial change, because the thesis that historical development is irreversible is not convincing at this point in time. Concepts such as utopia, hope are being replaced by the concept of tolerance which makes the thought go back even to the pre-Kantian level.

The article focuses on the views of the German philosopher Ernst Bloch in the matter of his conception of utopia, particularly in his work *Spirit of Utopia*. For him, the *topos* of utopia is something wholly human, the strength of our inside, of soul that is overflowing and pushing its way to the outside. This exodus of the soul is the beginning of a journey through the world, which leads us to our own encounter with ourselves. Utopia or rather utopian consciousness is an anticipating consciousness which insists on the world offering the possibilities for fundamentally different being than what it is in itself. That is why the process of appropriating oneself and the world is a humanising process striving for happiness and solidarity of universal proportions. According to Bloch, utopia has first and foremost an antropological root rather than being of an exclusively metaphysical and philosophico-historical origin.

Filozofska fakulteta Oddelek za sociologijo UNIVERZA V LJUBLJANI

borec

LIV, 2002, št. 598–602
Revija za zgodovino, antropologijo in književnost

izdajatelj
Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti

urednica
Tanja Velagić

uredniški odbor
Tilka Blaha, Jože Dežman, dr. Damijan Guštin, dr. Božidar Jezernik, dr. Lev Kreft, dr. Dušan Nećak, Zoran Radonjić, dr. Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje, dr. Cvetka Tóth, Tanja Velagić

uredništvo in uprava
1104 Ljubljana, Zemljemerska 12, p. p. 2056, telefon (01) 514 24 59 (urednica), fax (01) 434 41 17, e-naslov: tanja.velagic@siol.net
računovodstvo in naročnine: (01) 437 51 78, e-naslov: danijela@k2.net

lektoriranje
Alenka Kraigher Gregorc, Tanja Velagić

oblikovanje
Peter Gedei

tisk
Euroraster, d.o.o.

naklada
500 izvodov

naročniška cena te številke 3.700 SIT, cena v prosti prodaji 4.400 SIT

transakcijski račun pri Abanki, d. d., Ljubljana
05100-8010137559

UDK 949.712+82(05)
ISSN 0006-7725

Revijo Borec je ustanovila Zveza združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije in izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije. Na podlagi Zakona o davku na dodano vrednost (Ur. l. RS 89/99) sodi med proizvode, za katere se plačuje 8,5% DDV.

borec

598-602 REVIJA ZA ZGODOVINO, ANTROPOLOGIJO IN KNJIŽEVNOST LIV/2002